

Д. БЛАГОЕВ

КРАТКИ
БЕЛЕЖКИ
ИЗ МОЯ
ЖИВОТ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГ. РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ (КОМУНИСТИ)

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

КРАТКИ БЕЛЕЖКИ
ИЗ МОЯ ЖИВОТ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГ. РАБОТНИЧЕСКА ПАРТИЯ (КОМУНИСТИ)

J. Hearock

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР

Никога не бе ми идвала и не би ми дошла на ум идеята да пиша някакви спомени из личния си живот. Не мислех, че той представлява някакъв общ интерес, та да го описвам. Но най-сетне бях принуден да направя нещо в това отношение. Другарите ми от Централния комитет на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) и руските другари от Руската комунистическа партия (болшевики) напоследък особено настояваха да им дам спомени от живота ми. Другарите ми от Централния комитет на нашата партия напоследък все по-настоятелно искаха да напиша тия спомени и да им ги предам.

Тия настоявания съвпаднаха тъкмо с боледуването ми през изтеклата зима. При всичко това, реших да напиша нещо от моя живот и да го предам на ЦК, понеже нему дължа голяма благодарност за положените от него грижи за здравето ми. Много съжалявам, че повече не можах да направя. Пък и нямаше какво повече да си спомням. Затова давам тия кратки черти от живота ми. Както е споменато и в бележките, останалото от живота ми, което би интересувало другарите, ще го намерят в „Принос към историята на социализма в България“ и в „Спомени за руската революция“.

Споменах, че другарите настояваха да им дам тия бележки възможно по-скоро, за която цел реших да ме освободят от другата работа. Понеже не бях в състояние сам да напиша тия бележки, затова бях принуден да ги разказвам по части на по-голямата си дъщеря и тя да ги напише. Тя изпълни възложената ѝ задача отлично. На мене остана само да направя няколко малки поправки и допълнения в ръкописа ѝ. Изказвам ѝ моята най-голяма благодарност ¹.

София, 13 април 1923 г.

---

¹ Дълга да забележа, че тоя предговор, както и заключението на автобиографичните си бележки баща ми написа собственоръчно. Обръщам внимание още и на това, че половината от тия бележки бяха печатани вече през 1924 год. във в. „Звезда“.

Ст. Благоева

В СЕЛО

Не е известна точно датата на раждането ми, защото кръщелното ми свидетелство, което имам и сочи за такава 1859 год., е издадено по-късно, с цел да докаже, че съм по-млад отколкото изглеждам. Това искаха от мене руските училищни власти, за да ме приемат в IV кл. на гимназията. Но аз помня, че когато отидох в Цариград 14—15 годишно момче, много приказваха за френско-пруската война. От тук трябва да се заключи, че датата на раждането ми ще да е около 1855—56 год.

Родом съм от известното македонско село Загоричане, Костурско. То е голямо, чисто българско село, разположено в последните хълмисти склонове от южните разклонения на големия планински масив Вич планина и в началото на голяма равнина, простираща се на юг от селото.

Тъй като земята на нашата селска община е малка и не дотам плодородна, то по-голямата част от мъжете трябваше да търсят допълнителен поминък. Някои го намираха в църковната служба, други в учителството. Но болшинството от редица поколения го търсят и намират в търговията, било в село или в Цариград. Същото бе и в нашето семейство, което съставляваше част от един многоброен род в селото. Баща ми и братята ми отидоха в Цариград, гдето заловиха млекарство, занаят практикуван навсякъде от нашата загоричанска емиграция. И там, в Цариград, те прекарваха времето си с години, вестявайки се от време на време в село, като редки гости, затова и всички грижи за обработването на земята и лозята, както и за отглеждането на децата, оставяха на жените

— майка ми и баба ми. И наистина, майка ми, здрава, среден ръст селянка, от сутрин до вечер бе заета със селската земеделска и лозарска работа. Спомням си, че като малко момче много се учудвах на издръжливостта ѝ в постоянната залисия и ми бе много мъчно, че толкова се трепа. Впрочем и сега се учудвам как е могла една жена да устоява на тоя непосилен труд. Затова пък в къщи я отменяваше баба ми. Тя бе държелива жена. Днес, спомняйки си това далечно време, заедно с образа ѝ в паметта ми започват да се редуват всички ония страшни приказки, с които ме е забавлявала тя. А те трябва да са били много страшни, защото помня, че като малък много се боях от тъмнината. Някои от тия разкази още са запечатани в паметта ми.

Обичаше баба ми да ми разказва за самовили, които вечерно време се къпят във водите на голямата чешма на западния край на селото и които живеели по „мишанските“ трапища в същия край на селото, като прибавяше, че те увличали във владенията си всеки минувач. Разказваше ми и за страшния бик с големите рога, който се скитал по реката, която минава през средата на селото, мучал колкото му глас държи и ровел земята с големите си рога, всявайки ужас в селото. Спомням си и един разказ за съблазните на дявола.

„Дяволът обичал да взема образа на яре. И ето една вечер селският поп, връщайки се у дома си, видял на пътя едно черно козле. Зарадван, той го взел и метнал на врата си, за да го занесе у дома си. Но щом го метнал и ярето го стиснало за врата. И дядо поп — ни жив ни умрял — си дошел у дома, след като успял с голяма мъка да се отърве от ярето.“

Спомням си също често да са разказвали пред мен, че на хорото лазарки пели на майка ми:

мен вrekli, *граматик* че ще стана, на брата ми — търговец. Тъй стана.

А с този ми брат бяхме близнаци.

И действително, съдбата ни бе твърде различна още от първите дни на раждането ми. Защото докато брат ми е бил засукан и кърмен с майчино мляко, мен са ме носили из цялото село и околността, по път и кръстопът, да ме кърмят всички жени с малки деца, поради болестта на майка ми — едната ѝ гърда забрала. По-късно брат ми от малък отиде в Цариград при баща ми и стана търговец, а аз останах в село до 14-та си година.

Знаменателно събитие в живота ми от това време е идването на първия български учител в село. Той бе Константин Георгиев от Солун, тъй наричаният Динката. Той се бе условил за учител в гръцкото училище, каквото единствено съществуваше тогава. Но той бе преди всичко агитатор — апостол и затова още от първите дни ни събра и ни пита искаме ли да учим българска азбука. Нашата радостна готовност бе безгранична и скришом се започна обучението в училището на български. Помня добре нашата училищна стая с редчинове, посипани с пясък, върху който пишехме. Обаче даскал Динката не се задоволяваше само с занаятието да обучава децата в нашето село, а обикаляше околните села като агитатор на националната идея.

В едно съседно село го бяха били до смърт и увит в кожи го донесоха в село. Но той постоянно живеше. Характерна е за енергията на този български националист-революционер постъпката му през 1870 год. Когато нея година се издаде ферманът за независимостта на българската църква, той ходи, губи се нейде, в Цариград ли, къде ли — не зная точно, но прави-струва и един ден се

яви в село с един екземпляр от фермана, който е чел по-късно из околните села. Повече за този български революционер-учител съм писал във в. „Македонски глас“ през 1885 г. в специална статия под заглавие „Даскал Динката“.

Аз лично му дължа твърде много. Той бързо ме научи да чета и пиша. След едногодишно обучение аз с другарите си можехме да се редуваме в четене на славянски псалтира в черква. А по подражание на неговия начин на писане аз пиша и до днес толкова ситно, защото по онова време за мен бе идеал да се науча да пиша ситно като учителя. Обаче той ми даде и нещо повече: събуди в мен любознателността. Той пръв ме запозна и с природата. Дълбоко е запечатана в паметта ми оная сутрин, когато учителят ни събра рано-рано в здрач, за да ни заведе на крайселския рид св. Илия, наречен по името на тоя светец, защото нему бе посветен изградения тук параклис. Тук ние заедно с него посрещнахме изгрева на слънцето, при което учителят ни даде първите астрономически и географически познания. Добър педагог е бил. Научих за неговата кончина, когато бях вече в Цариград.

В ЦАРИГРАД

В Цариград ме повика баща ми. Посрещнах това с голяма радост, защото смятах, че в Цариград ще мога да удовлетвори горещото си желание да се уча. Но какво бе моето разочарование, когато баща ми заяви, че ще ме даде на занаят. Защото той казваше, че съм вече доста пораснал, за да мога да печеля, и смяташе, че ми трябва занаят, за да мога да печеля и да му помагам. По-напред бащината ми търговия е била голяма, но по това време, когато пристигнах в Цариград,

редицата несполуки го бяха съсипали. И тъй като в бащиния ми дюкян бе ангажиран брат ми, а за двамина ни печалба нямаше, то той реши да стана обуцар. Затова ме даде в работилницата на един негов познат грък, обуцар. При него чиракувах цяла година, помагайки на майстора в работата му. На следната година баща ми ме даде в обуцарницата на по-заможен майстор, гдето вече ми плащаха. И тук прекарах около една година. И така изглеждаше, че ще се осъществи желанието на баща ми. Обаче работейки и учейки се на занаят, не забравях мечтата си „да се уча“ и не се отказвах от намерението си да намеря по-други учители. Тъкмо към края на годината се научих, че във Фенер имало българско училище. Това ми стигаше. Един прекрасен ден захвърлих всичко в краката на майстора и отидох право при дядо Славейков, който беше нещо като директор на училището. Разправих му за горещото си желание да се уча, за намеренията на баща ми да ме направи занаятчия и горещо го молих да ме приеме в училището. Той ме изслуша и ме прие. Прие ме лесно, много лесно, защото по това време българските националисти-революционери се стремяха да събудят и закрепят всред македонците чувството на национална общност с българите и с радост посрещаха всяко македонче, способно да стане агитатор на българската национална идея в Македония. Сам дядо Славейков по това време издаваше вестник „Македония“.

При училището имаше пансион, гдето заварих много българчета и македончета, от които помня само Трайко Китанчев, Гулапчев и Башев, сега плевенски адвокат. Мнозина от нас, главно македончетата пансионери, горещо възприехме идеята за национална общност и национално освобождение. За да можем да станем нейни агита-

тори и пропагандатори, ние си основахме едно ученическо дружество, една от чиито задачи бе самообразование и развитие. Обаче тя не бе единствената, една висша цел си поставяхме ние — да пропагандираме националната идея всред македонците в Цариград. И тутакси пристъпихме към нейното осъществяване. Защото по това време имаше много македонци млекари и градинари в Цариград. Особено откъм Ресен македонците имаха много градини в околността на града. И ние ходехме от градина на градина да разнасяме националната идея и националната просвета. Успехът на агитацията ни бе голям, особено будни и възприемчиви се оказаха градинарите. Обаче скоро трябваше да напуснем тази си дейност.

В ОДРИН

Петко Рачов Славейков, било по своя инициатива, било по покана на Българската екзархия, но във всеки случай с нейната поддръжка, ни предложи един ден, който от нас желае да отиде с него в Одрин, за да открием българска гимназия. Гимназията трябваше да се открие в българската махла в Одрин, която бе гръкоманска, за да се събуди и закрепим българщината в този край. И за да може при тия условия да заработи новооткриващата се гимназия, бяхме необходими ние като ученици, за да има с кого да се открие. Неколцина, между които и аз, се отзовахме с радост на поканата и заминахме с дядо Славейков за Одрин. Тук ни наеха квартири и се хранехме в една определена гостилница, издържани от Екзархията. Намериха се неколцина българи-патриоти, които записаха децата си в българската гимназия. И работата потръгна добре.

Обаче гърците не спяха и уплашени за влиянието си, започнаха да интригуват пред Високата

порта против дядо Славейков. Те са го представяли за същински бунтовник. Интригите им имаха такъв голям успех, че турското правителство бе наредило да го арестуват. Един ден заптиета задигнаха нашия дядо Славейков и го откараха за Цариград.

След неговия арест положението ни стана отчаяно. Наистина, гостилничарят ни хранеше, защото Екзархията бе гарантирала издръжката ни, но все ръмжеше и настояваше по-скоро да се уреди положението ни. Поради това Екзархията се видя принудена да ни повика обратно в Цариград. Заедно с другарите и аз се озовах отново в Цариград.

В ГАБРОВО

Не зная по чие влияние и ходатайство, вероятно по това на дядо Славейков, Екзархията изглежда, че бе настояла пред млекарския македонски еснаф в Цариград да ми дадат средства, да отида да следвам в Габровската гимназия. Някои от членовете на еснафа бяха добре поставени и във връзки с Екзархията, като негови представители, а Екзархията с дядо Славейков им влияеха от своя страна. Млекарското сдружение ми отпусна 30 турски лири, за да отида в Габрово. Тия пари ми се дадоха един вид взаимнообразно, с условие да ги върна когато мога на селската Загоричанска църква, което направих по-късно чрез покойния си брат, близнака.

В Габрово, малко, но чисто българско и едно от най-индустриалните по онова време градчета на Северна България, постъпих в IV кл. на гимназията. Живеех в пансиона, уреден при гимназията. От преподавателите в нея ще спомена имената на двамата братя Цани и Петър Гинчеви, от които единият преподаваше български език, и математика Гюзелев. От съучениците си не си спомням никого, защото, като

отидох, всички ми бяха непознати, а в Габрово не стоях дълго време. Заминах за тоя град тъкмо по време на Босно-херцегозинското въстание от 1875 г. А щом пукна пролетта на 1876 г., в България започна революцията.

Още през първите революционни дни при нас в гимназията се яви Цанко Дюстабанов, председател на резолюционния таен комитет в Габрово и училищен настоятел. Той дойде въоръжен от главата до петите, същински комита, и ни държа реч, в която изтъкна целта на въстанието, като ни прикани да вземем участие, особено учениците от горните класове, в готвещото се въстание на Габрово. След него ни говори един седмокласник. Той през следните дни ни държа редица агитационни речи. Спомням си го — едър мъжага и хубавец. Под влиянието на неговите речи ние, учениците, започнахме да укрепяваме гимназията. Всеки мъкнеше де що намереше: камъни, дървета и ги трупахме пред входовете на гимназията. А в това време из града разказваха страхотии за зверствата и пожарищата, вършени из селата от башибозука — нередовната турска войска. Съобщаваха при това за приближаването му към Габрово. Всички очаквахме с трепет неговата поява. Но башибозукът мина само през града и отиде в Дряново и СевлиеВСкия Балкан да гони комитите. След башибозука влезе редовна турска войска, идеща откъм Трявна под командата на Фазлъ паша, който имаше за задача да потуши въстанието в Габровско и Търновско. Фазлъ паша остана в града, изпоарестува сума свят, преди всичко намерените учители, зае гимназията, а нас, учениците, разгони с заповед всеки да си отиде отгдето е дошел.

През периода на габровското ми учение помня, че ме вълнуваха въпросите за целта на живота и на знанието, защо трябва да живеем, защо трябва

да четем? Тия въпроси задавах на съучениците си и на учениците от по-горните класове, но никой не можа тогава да ми даде удовлетворителен отговор, освен общи приказки.

В СТАРА ЗАГОРА

От Габрово аз с още три македончета, за едното от които помня, че бе от Къркклизе (Лозенград), се упътихме пеша за Стара Загора, гдето се научихме, че бил дядо Славейков. Благополучно пристигнахме в града и се явихме при него. Той ни прие радушно, разпита ни за Габрово, а след това ни зададе въпроса, какво мислим да правим. Някой от нас му отговори, че ще се върнем в Цариград.

— Бре, какъв ти Цариград, никъде няма да ходите, тук ще стоите при мене! — категорически отсече дядо Славейков.

Обадихме му, че нямаме никакви средства, но той ни успокои, заявявайки, че за нищо не трябва да се грижим. И наистина, той ни настани на свои средства у една жена, която ни хранеше и се грижеше за нас. При това ни прие в V клас на Старозагорското петокласно училище. В него дядо Славейков ни преподаваше по български език и история.

Учехме се ние в училището, но се и вслушвахме, що става вън от него. А там, в града, се водеше упорита борба между дядо Славейков и старозагорските чорбаджии. Тия последните бяха заклетии врагове на всяка революция и наричаха всякак въстаниците — нехранимайковци, хаймани. Те бяха врагове и на мисълта за една руско-турска война. Дядо Славейков бе повел ожесточена борба против хулите и клеветите на старозагорските чорбаджии. Ние пък, възмутени от тяхната

клеветническа кампания, се разпалихме още повече в революционния си устрем и решихме да се наемем в борбата, в защита на въстанието. За тази цел си основахме уж тайно ученическо дружество, което издаваше ръкописни позиви, които лепехме из улиците, доказвайки в тях предателството на чорбаджиите, наричайки ги изменници на народа. За това обвиняваха дядо 'Славейков и той един път ме повика, (защото аз им бях автора) и ме съветва да пиша по-въздържано, тъй като него обвинявали за тия позиви.

Същевременно продължаваха учебните занятия. И спомням си, че към края на учебната година дядо Славейков ни зададе домашна работа, предоставяйки всекиму да си избере интересуваща го тема. Аз написах съчинението си в стихове под заглавие „Плачовете на България“. Какво стана с този ми стихотворен опит, не знаей, трябва да е изгорял заедно с цялата библиотека и покъщнина на дядо Славейков при старозагорския пожар, предизвикан от бомбардирането на града от турската артилерия.

Всред тия училищни занятия дочухме един ден, че руски войски слезли в Казанлък. И ние, трима ученици, без да му мислим много, вдигнахме се след обед към 3—4 часа и тръгнахме за Казанлък да посрещаме русите. Из пътя ни пресрещна един българин каруцар.

— Бре, момчета, на къде? — попита ни той. Отговорихме, че отиваме в Казанлък при русите.

— Те се готвят да тръгнат за Стара Загора, ни съобщи той. — Ами къде ще спите? — ни запитва след това, сочейки с очи времето, защото бе започнало да се стъмнява.

Ние безгрижно заявихме, че ще спим нейде из баните, каквито много има между Стара Загора и Казанлък. Но коларят започна да ни убежда-

ва, че не бива така да замръкваме из пътя, защото Балканът е пълен с башибозуци и турски войници от разбитата турска войска, които се крият из баните и при първа среща ще ни убият. Човекът имаше право. Едва сега ние си спомнихме, че щом навлязохме в боаза, и видяхме да слизат из планинските му урви цяла рота турски войници, но за щастие без оръжие. В младежката си безгрижност, ние не бяхме си помислили за опасността, която ни застрашаваше от тия бягащи турски части. Затова сега послушахме коларя и се върнахме в с. Дервент да пренощуваме. Познатият на едного от другарите ми поп на селото ни даде подслон. Но по сред нощ ни събуди страшен пукот. Сkochихме стреснати, още сънени, неможейки отначало да се ориентираме в тъмнината. Оказа се, че войници от разбитите и бягащи части нападнали селото. Обаче селяните излязоха твърде предвидливи. Те бяха поставили охрана край селото, която съумя да отблъсне нападението и спаси селото от опустошение. След преживяната тревога, едва дочакали съмване, ние не се отказахме от намерението си да посрещнем русите и отново потеглихме за Казанлък. Като наближихме града, видяхме, че някой препуска насреща ни. Той бе един руски кавалерист, който се спря при нас и ни запита на български къде отиваме. Като чу нашия отговор, той ни съобщи, че ей сега ще мине руската войска с генерал Столетов начело. Затова нареди да се построим в шпалир край шосето и когато минава край нас генералът да викаме: „Да живее генерал Столетов! Да живее руският цар!“. Ние го послушахме. Щом ни наближи войската, строихме се край пътя, приветствувайки я с горните викове. Генералът спря и започна на турски да ни разпитва за Стара Загора — колко войски има и има ли изобщо турски войски тъдява. Ние му разка-

захме каквото знаехме, а сетне се присъединихме към войската и заедно с нея безпрепятствено наближихме града, защото никакви турски части не бяха останали в него и край него. А извън града бе излязло цялото старозагорско население да посрещне братушките. Тук видях дядо Славейков да плаче с радостни сълзи, че дочакал да посреща руски освободителни войски. Радостта наистина бе голяма за всеки гражданин и за цялото население. Обаче тя не бе за дълго. Защото известен е ходът на историческите събития. Около Одрин се бе събрала голяма турска войска и бързо настъпваше, под водителството на Сюлейман паша. При известието за численото ѝ надмощие, руските части започнаха да се изтеглят от Стара Загора, за да заемат по-добри позиции на Балкана и да попречат на турците да го прехвърлят. Край Стара Загора останаха да пресрещнат и да се опитат да задържат доколкото могат първите турски нападения българските дружини. Биха се храбро. Аз бях около тях в началото на сражението; носех вода и хляб на сражаващите се, помагах на ранените. Помня и до днес пищенето на куршумите, които хвърчаха край ушите ми. По едно време се върнах в града да видя какво става в къщи и с другарите ми. Тогава чух събралите се на площада граждани да приказват, че турчата в турската махала нещо са се разшетали, че няма охрана в града и току-виж, че ще започнат да грабят. Вслушах се в тия разговори и се погледнах; — бях въоръжен: крива сабя висеше окъчена на кръста ми, кой знае от где взета, а до нея — голям пищов. И веднага реших, че трябва да се организира охраната на града. Обърнах се към близко стоящите младежи: „Момчета, хайде да отидем в турската махала!“ Неколцина ме последваха. И наистина, там турците се бяха разшавали: влизаха-

излизаха от една врата в друга, бяха се накачили по високите дувари на дворовете си, за да следят хода на сражението и да видят, дали идат техните. Но нищо не правеха, не грабеха.

Изведнаж, както се разхождахме из улиците на турската махала, забелязах че пукотнята се засили и приближи, тя като че ли ставаше над самите къщи на охраняваната махала. Реших, че трябва да се отиде към мегданя, да видим какво става. А като наближихме центъра на града — какво да видим! — Цял поток от бягащи хора. Всичко се вдигнало и хукнало да бяга. Нашите дружини бяха разбити край града и буйни пламъци го опасваха вече, началните пламъци на историческия старозагорски пожар, който превърна града в пепелище. И да бях се забавил още няколко минути, щях да загина в него. А сега, увлечен от общия стихийен страх, последвах бягащите. Бързо прехвърлих един рид, прехвърлих втор и се озовах в Казанлъшкото поле. В него се срещнах отново с дядо Славейков. И го видях отново да плаче. Но тия сълзи бяха горчиви сълзи. Той плачеше за сполетялото всички старозагорчани нещастие, плачеше за горящия град. Аз взех да го утешавам: „Ех, дядо Славейков, ти нали си жив, всичко пак ще се нареди“. Но той тъжно възрази: „Мъчно, синко, се нарежда!“

Вървейки тъй до дядо Славейков, видях мнозина, че прескачат плетищата на крайпътните градини и бързат да си накъсат крастъвици, дини и пъпеши, за да утолят глад и жажда. Последвах техния пример и изгубих от очите си Славейков.

Капнал от умора стигнах Казанлък и се повалях да спя, гдето сварих. Но внезапно тревога вдигна целия град на крак. „Идат“ — казал някой и всички хукнаха да бягат. Като излязохме от гра-

да, разбра се, че тревогата е напразна. Но не се върнах вече в Казанлък, а потеглих за Търнов бързайки да го стигна без пукната пара в джеб и измъчван от глад. Тук побързах да намеря Славейков, за да го помоля да ми даде малко парички. А той, щом ме видя, ме посрещна с думите: „Димитре, ти не можеш ли описа тъй в стихове бедствието на Стара Загора, както ще напиша „Плачовете на България?“ — Отговарям му, че сега не е време да съчинявам стихове, когато ми е празен стомаха и му обадих защо съм дошел, че съм гладен. Но дядо Славейков тъжно ми показа 50-те копейки в кисията си, с възгласа — „и аз нямам“. Чини ми се, че тогава той ми предложи препоръчително писмо, ако се не лъжа, до свищовския учител Христо Павлович, в което го молеше да ми помогне да замина за Русия да следвам. Не съм наистина сигурен от кого и до кога бе това препоръчително писмо, но помня добре, че такава имах, когато стигнах в Свищов.

В този град заварих вече старозагорските си приятели. Някои от тях работеха около издаващия се тук руски вестник „Военный Листок“. На първо време аз взех да го продавам. По-сетне намерих работа в някакъв тютюнев склад, който постоянно се посещаваше особено от руски офицери. Тях все питах как мога да отида в Русия да се уча. Те всички ме уверяваха, че това нещо е много лесна работа. Обръщах им вниманието, че нямам пари. Но те настояваха, че е много лесно да се кача на един от параходите, отнасящи болните и ранени войници и заедно с тях да стигна в Русия. Обаче не стана така. Заминах с още едно българче, чини ми се, че бе карловче, за Одеса от Свищов с един параход, чак когато си спестих малко пари.

Тръгнах за Русия с големи надежди. Не бяха те по-малки, когато слязох на Одеското пристанище. В джеба си имах още 10 рубли от спестените в Свищов пари и препоръчително писмо от учителя Христо Павлович до Училищното настоятелство на Одеския български комитет, чиято задача по това време бе да се грижи за настаняването на пристигащите българчета да се учат в Русия.

В РУСИЯ

Отивайки за Русия, аз имах за нея представа като за страна, гдето тече мед и масло. Затова си мислех, че не ще срещна никакви пречки при постъпването в някоя от руските гимназии. Не се съмнявах също ни най-малко и относно издръжката ми и помощта, която ще ми окаже Училищното настоятелство на Одеския български комитет. Затова какво бе моето учудване, когато един от членовете на настоятелството, в отговор на подаденото препоръчително писмо, ми оказа твърде груб прием, заявявайки ми, че напразно съм дошел и че настоятелството не може да ми даде никаква поддръжка и помощ. Останах като гръмнат. Никога не бе ми минавало през ума даже, че така грубо могат да ме приемат. Запитах го тогава какво трябва да сторя, като човек без никакви средства. Той ми отговори: „Ще се върнеш назад“.

— Как, като нямам средства?

— Е, ще ти помогнем да отидеш до съседния град, оттам ще ти дадат също такава помощ и така лека-полека ще стигнеш границата.

Заявих му тогава, че предпочитам да умра от глад в Русия, отколкото да се върна обратно и си излязох.

Тъй като имах 10-те спестени рубли, то можаме с българчето, с което бяхме пристигнали,

да си наемем квартира. И тутакси моят другар започна да прави постъпки за постигане на целта си — да постъпи в юнкерското училище в Одеса. Той горещо ме убеждаваше и аз да направя същото.

И за да ме спечели за своята кауза, той ми разказваше мечтите си: как сме щели да се върнем в България, препасани със сабли, които „трак-трак“ из улиците, и щели да карат всички да ни поглеждат с гордост, нас, българските офицери. Но мене не ме привличаше перспективата, която той ми рисуваше и на всичките му настоявания неизменно отговарях с отказа: „Не ме привлича военната слава“. Той скоро постигна целта си — постъпи в юнкерското училище. Пред мен пък всеки ден изпъкваше все по-настойтелно грозният въпрос — добре, ами като свърша последните си пари, сетне какво? А те бързо намаляваха. Настъпиха критически за мен дни. Но ето че през един от тях, когато замислен седях в морската градина на Одеса, видях да ме изглежда един младеж, който след известно колебание се приближи при мене и ми заговори на български. Разговорихме се. Той се оказа българинът Атанас Тинтеров, студент по математика в Одеския университет. От дума на дума той разбра критическото ми положение. Заинтересува се и взе да ме разпитва какво мога да върша. Заявих, че единствената работа, която бих могъл да върша, е да давам уроци по математика — минавах за добър математик. Тинтеров обеща да ми помогне. Обеща и удържа думата си.

По онова време в Одеса пристигаха много българчета, с желание да постъпят в юнкерското училище. Но им искаха приемен изпит и на мнозина бе необходима учителска помощ, за да се приготвят. Тинтеров взе да ми препраща някои от

тия българчета, на които давах уроци по математика. С доходите от тия уроци преживях до есента, когато се отварят учебните заведения. А през това време моят млад покровител не губел време и успял да склони управлението на Одеската духовна семинария да ме приеме временно безплатно, със задължение по-късно да се внесат необходимите такси. Постъпих в семинарията и знаех, че всичко ще зависи от успеха ми. И наистина, полугодишният ми успех се оказа такъв, че Българското училищно настоятелство в Одеса се съгласи да заплати необходимите такси в семинарията, да ми купи дрехи и изобщо да се грижи за издръжката ми.

В първия курс на одеската семинария, в който ме приеха, имаше и други българи. Между тях бе и Янко Сакъзов, днес широк социалист и социалпатриот, с когото познанството ми си води началото от това време.

Но в семинарията аз не останах дълго време. Не ми хареса попският дух, който цареше в нея. Изтраях в нея едва до края на годината. И след като завърших с успех първия курс, напуснах семинарията без да се обадя никому, с намерение да постъпя в реалната гимназия. Зарад тая ми постъпка люто ми се разсърди училищното настоятелство и отказа помощта си. Не зная, но може би ми се разсърди и Тинтеров, защото от тогава не се срещнах вече с него.

За да ме приемат в IV клас на реалната гимназия, ми искаха кръщелно свидетелство, с което да докажа, че не съм по-стар от определената в правилника възраст. Тогави именно ми издадоха от село кръщелното свидетелство, за което говорих по-горе. Обаче като постъпих в реалката, положението ми се злоши, защото отново се намерих на улицата без никакви средства. За щастие, скоро се сприятелихме с едного от русначетата—съуче-

ници. Той ме заведе у дома си. Тяхната къща се оказа свърталище за мнозина българи по онова време. Майката, вдовица и парализирана в краката, покровителствуваше българската младеж. Тя, като се научи за лошото ми материално положение, бързо се погрижи да заинтересува с моята съдба една от своите добри познати — учителката госпожица Олга Вадзинска, с която бях се срещал и запознал у тях. Госпожицата бе обещала да пита майка си могат ли да ме вземат у тях на пансион. При това тя ми определи деня и мястото, гдето трябваше да се срещнем, за да чуя отговора. Той излезе благоприятен за мен. Майката, г-жа Вадзинска, бе се съгласила да ме вземе у тях. А госпожицата, чрез многобройните си познанства, ми намери толкова много уроци, че аз можах скоро да си плащам наема за пансиона у тях и да се издържам сам в гимназията. В това семейство преживях, добре гледан, докато свърших реалната гимназия. През последната година на ученичеството си бях намерил един много доходен урок — занимавах две дъщери гимназистки в едно заможное семейство, с условие, че през ваканцията ще отида с тях на чифлика им, гдето прекарваха лятото. С тях прекарах лятото в чифлика им на 300 клм. далеч от Одеса, като ми даваха пълен пансион и ми плащаха отгоре 25 рубли месечно. Благодарение на това, когато се върнах през есента в Одеса, видях в ръцете си спестени пари 75 рубли. Това бе цял капитал за онова време и като за мене хора. В къщи у Вадзински заварих по-големия син Павел, студент от медицинската военна академия в Петроград. Той ми разказа толкова интересни неща за живота на петроградските студенти, че постепенно у мен започна да се заражда мисълта да замина да следвам в някое от Петроградските висши учебни заведения. Имаше със

що да ме привлече и заинтересува Павел Вадзински, защото това бе тъкмо време на големите и бурни студентски вълнения в Петроград. Разказите за тях ме вълнуваха и привличаха. При това Павел Вадзински ми рисувахе как хубаво ще заживеем заедно в Петроград и с това ме накара да се реша да тръгна. Когато се научи за това ми решение майка му, г-жа Вадзинска, започна да ме предумва да остана.

— Ти си южен човек, Митя, ще замръзнеш там на север — ми казваше тя. — Остани, нима е лош тукашният Одески университет? — Но аз не я послушах, бе ме вече всецяло завладяла мисълта за бурите и вълненията в Петроград, и в началото на октомври 1880 г. се намерих в Петроград.

Когато тръгнах за Петроград, не бях още решил кое висше учебно заведение ще следвам — университета или технологическия институт. Много ме привличаше последният, защото в него, освен общите познания, даваха и солидно специално техническо образование. Но в него не приемаха всякого и аз скоро разбрах, че трябва да остана в университета. Тогава започнах да се колебая какво да следвам — дали юридическите науки, които ме привличаха с възможността да се запознае човек повече със социологическите въпроси, или естествените науки, даващи по-обширни познания. Имаше още много други съображения за едните и за другите. Най-после избрах естествените науки. Тук трябва да спомена, че за да ме приемат като редовен студент в университета, трябваше да имам завършено класическо образование. Аз бях свършил реалка. Затова бе необходимо да държа изпит по гръцки и латински, който след една година издържах.

Но това не ми попречи да се запиша веднага за студент в университета, макар извънреден.

Никога не ще забравя картината, която заварих, когато влязох в аудиторията за първата лекция: обширният салон на аудиторията беше натъпкан със стотици студенти; на една от студентските скамейки изправен студент с резки и пламенни думи бичуваше полицейския произвол, руския реакционен режим и канеше студентството към борба с него. Неговата реч се съпровождаше с бурни ръкопляскания и бурни възгласи на одобрение от студентите. Това бе *студентска „сходка“* т. е. студентско събрание. Един беловлас професор се подаде от стаята, съседна на аудиторията и се упъти към катедрата. Обаче студентите го помолиха да отложи лекцията си, защото имат *сходка*. Професорът, усмихнат, си отиде. Сходката се свърши без инциденти. Обаче на другия ден, когато се предполагаше да се състои още по-импозантно студентско *събрание*, университетът се оказа блокиран от конна и пеша жандармерия. Тогава се почнаха улични студентски демонстрации, сблъсквания с жандармерията и арести. Това предизвика събрания и демонстрации на студентите от военно-медицинската академия и технологическия институт.

Изобщо в Петроград попаднах в най-бурното време между студентството. Сред неговите бури, още при първото ми посещение на университета, завързах ред познанства с руски студенти, които ме въведоха в студентския и политическия живот.

Но сред шума на постоянните събрания и демонстрации не бях успял още да се сближа с никого от новите си познати, когато се видях сам в шумния Петроград. Защото не можахме дълго време да живеем в обща квартира с Павел Вадзински, тъй като той разполагаше с много средства, имайки хубава стипендия, а моите 75 рубли бързо изчезнаха. Тогава се разделихме. Аз си наех една

мизерна тъмна стаичка, чийто единствен прозорец гледаше в друга стая, и много бедствувах. По едно време толкова бях изпаднал, че ми идеше да протегна ръка за милостиня. Но честолюбието надви. Тъкмо тоя ден пък и случаят ми се притече на помощ: един от познатите ми руски студенти случайно ме покани да ме заведе у дома си. И както бива във всяка горе-доле заможна руска къща, дадох ми чай и закуски. Бях спасен него ден, нахраних се най-после. А в завързалия се разговор майката и синът узнаха за положението ми и не ме оставиха. Следните дни им бях гостенин.

През това бедствено за мен време се срещнах със студента Василий Харитонов, с когото бързо се сближихме.

Той ме запозна с членовете на студентската организация, чийто член бе. Тя бе една от многото студентски организации, създадени в Русия за да могат студентите да се борят с беднотията си. Едни от тях бяха „землячествата“, в които се групираха студентите по губернии, според месторождението си (сибирци, казанци и т. н.). Всяко землячество се грижеше за доставяне средства за съществуване на членовете си или чрез намиране частна работа за тях и уреждане на трапезарии, основани на комунални начала, или чрез събиране помощи от частни лица, литературни и увеселителни вечеринки. Студентските землячески организации обаче не бяха прости взаимноспомогателни организации в смисъл на материална подкрепа само на членовете си. Като сближаваха и опознаваха студентите от разните места на родните им губернии, те развиваха в тях дух на общественост, който при абсолютистическия режим не можеше да се проявява открито, а тук добиваше характер на идейно, в пълния смисъл на думата, другарство. Но студентските землячески организации бяха и нещо

друго. Те се явяваха и един вид първоначални училища за запознаване със знания и идеи, които се считаха тогава за социалистически и революционни. Друг вид студентски организации бяха комуналните групи. Те бяха по-затворени от землячествата, с ограничено число близко познати членове и със специални задачи. Членовете им живееха в общи квартири, грижеха се взаимно едни за други, деляха всичко помежду си, хранеха се заедно, като разработваха теоретически въпроси и практически програми за политическа и обществена дейност. Ако студентските землячески организации бяха първоначални училища за социалистически и революционни познания и места за изработване на характери, комуналните групи пък се явяваха един вид по-висши училища за изработване на определен светоглед и на пътища за практическото му реализиране.

Организацията, с чиито членове ме запозна новият ми приятел Харитонов, бе от втория вид. При това аз се запознах и с мнозина членове на разните землячества. А тия студентски организации ми помогнаха да се спася от физическа гибел, доставяйки ми работа — преписи, частни уроци и т. н. Те ми помогнаха и в духовно отношение — да намеря оня смисъл на живота, който напразно дирих още като юноша в България, защото благодарение на тия студентски организации аз можах да си поставя правилно оня въпрос, с който, като ученик от Габровската гимназия, измъчвах по-възрастните ученици и себе си, а именно: защо трябва да се знае, да се чете? Той сега се бе превърнал в един много по-правилен и по-дълбок въпрос, който гласеше: какъв е смисълът на живота, или — за какво има смисъл да живее човек?

На този въпрос изглеждаше, че ще ми даде отговор историята на руското революционно движе-

ние. И всичкото си свободно време през зимата на 1880-81 и 1882 год. посветих на изучаването му.

Обаче източниците на изучаването на руското революционно движение бяха твърде оскъдни. Единствени такива бяха нелегалните вестници, като „Народна воля“, „Земля и воля“, „Черний Передел“ и издаваното в Швейцария сп. „Вперед“. Много по-богат източник от тях бяха споровете и беседите в земляческите и другите студентски групи.

Въпросът, който си поставях преди всичко при изучаването на руското революционно движение, бе: какви са целите и средствата му? — Обаче различните му течения (народоволческо, народническо и чернопределско) даваха различни отговори на тоя въпрос¹.

А колкото по-ясно изпъкваха пред мене разногласията в целите и средствата на руското революционно движение, толкова по-големи бяха недоуменията ми, толкова повече растеше незадоволството ми от тях. Поради това не можах да се присъединя нито към едно от теченията в руското революционно движение. Ето защо руската полиция, която по това време се запозна с мен, не ме счете за опасен човек.

Помня добре това си първо запознаване с полицията. То бе една седмица след убиването на Александър II, през март 1881 година. Като минавах през двора на къщата, гдето живеех, срещнах дворника да разговаря с един стражар, сочейки ме. Живеех тогава в един далечен квартал, наричан „Пески“, в квартирата на един чиновник, на чиито деца давах уроци. След няколко дни дворникът съобщи на хазяйката ми, че ме викат в участъка. Помислих си, че някой от познатите ми сту-

¹ Вж. по-подробно по въпроса за различните течения в руското революционно движение в книгата ми „Из историята на руската революция“.

денти е арестуван и при обиска са намерили нещо, което да издава познанството ми с него и предполагах, че ще ме арестуват. Защото това бе тъкмо време на най-страшната хайка против студентите в Петроград, която се повдигна след първи март, след убиването на Александър II, когато арестуваха и обискирваха ежедневно маса студенти, когато шайки от хулигани и всевъзможни детективи и преоблечени полицаи нападаха студентите из улиците и ги биеха. Обаче в участъка между мен и полицейския пристав се завърза следният къс диалог:

— Вашата фамилия, т. е. презимето ви?

— Благоев — отговорих.

— Благоев?! — повтори той учудено-въпросително.

И почна да прелиства един календар. След дълго ровене в календара, най-после вдигна глава и ми каза:

— Каква е такава вашата „фамилия?“ В руския календар няма такъв светец.

Наду ме смях, но, предвид на обстоятелствата, се въздържах с мъка и му отговорих:

— Защото не съм русин, българин съм.

— А, такава ли била работата! Е, вървете си, сбогом!

Но тази визита в участъка ми коствуваше уроците и квартирата у чиновника. Преместих се затова по-близо до университета, в квартала „Василевски остров“, в една малка къща, гдето живееха мои другари и една другарка в комуна. Сега можех по-свободно да се отдам на изучаванията си, които, особено при разгрома на терористическите организации след 1 март 1881 год., все повече ми сочеха несъстоятелността на употребяваните досега средства от руското революционно движение.

Особено решително за по-нататъшното ми развитие се оказа едно общо, тайно разбира се,

събрание от представители на всички тогавашни течения на революционното движение.

Това събрание се свика през зимата на 1882 год. в един от далечните югозападни квартали на Петроград, след един голям разгром на революционните организации през началото на есента същата година и в същия град. В него участваха около 20 души представители на разните революционни течения. Някои от тях замъкнаха и мен на това събрание, при все че не споделях техните възгледи.

Разбира се, че събранието бе организирано с всички предпазливости и къщата, дето стана, бе твърде удобна за бягство в случай на нападение от полицията, в какъвто случай особен сигнал щеше да ни предупреди за приближаването ѝ. От последното, обаче, не стана нужда.

Целта на събранието беше да се види какво да се прави след събитията от първи март и дали не е възможно обединението на всички революционни течения под едно знаме. Събранието се свърши късно през нощта без да се постигнат някакви резултати, или по-право, то свърши тъкмо с противоположни на очакваните от някои от присъстващите резултати. Разискванията съставляваха всъщност една взаимна всестранна критика на възгледите, господстващи у всяко от представените революционни течения.

Общото заключение обаче, което се налагаше от тази взаимна критика, бе, че старите течения в революционното движение са банкрутирали и че трябва да се търсят нови революционни пътища. Преди това още, изучавайки руския социално-икономически живот и теченията в руското революционно движение, бях започнал да се убеждавам, че техните революционни възгледи не из-

държат критика, те все повече не ме задоволяваха. Но това събрание тласна неясните ми още мисли напред. От него излязох с единственото убеждение, че старите революционни течения са умрели вече и че трябва да се търсят други нови основания и насоки. Обаче с какво ново трябва да се заместят те — още не знаех. Залових се да търся.

Реших, че в това отношение ще ми помогне основното изучаване теорията на социализма и след описаното събрание се предадох изключително на неговото проучване. Обаче да изучиш социализма в Русия в началото на 80-те години беше извънредно мъчна работа. Цензурата бдеше най-строго да не би да бъдат пропуснати социалистически книги от странство и да не се промъкнат в руските списания статии с някакво социалистическо съдържание. От друга страна тя забрани да се дават в библиотеките книги от социалистически автори, преведени на руски преди да стане реакцията тъй ожесточена, както през 80-те години.

Обаче в сп. „Вперед“, издавано в странство под редакцията на Петър Лаврович Лавров, срещам статии, в които се споменава и за марксизма, и за „Капитала“ на Маркса, и за Ласаля и неговите социалистически възгледи. От друга страна в легалните месечни списания срещам често статии за възможността и невъзможността на капитализма в Русия, в които обикновено се оборваше Марксовия „Капитал“, главно неговата теория за социалното развитие. Тогавашните революционни теории също се противопоставяха на Марксовата теория. И писателите от буржоазния радикален лагер оборваха Марксовата теория като неприложима в Русия. Много известният тогава руски публицист Н. Михайловски посвети в някое от месеч-

ните списания „Вестник Европы“ или „Отечественя записки,“ не помня добре, няколко статии на Марксовия „Капитал“ и неговата социална теория. Те предизвикаха Маркса да изпрати в редакцията на въпросното списание едно писмо, в което открито заявяваше, че Михайловски не е разбрал „Капитала,“ че руската селска община не е явление свойствено само на руския народ и че Русия не представлява изключение от общото развитие на народите.

Цялата тази полемика ми правеше силно впечатление. Обаче не разбрах същността ѝ. Тогава се обърнах да търся първоизточници за пряко изучаване на социализма. Оказа се, че единствени такива в Русия, по това време, бяха преведените на руски съчинения на Фердинанд Ласал и I-я том на Марксовия „Капитал.“ Но както споменах вече, цензурата бе поставила тия преводи в списъка на забранените книги. Въпреки това, сполучих да си набавя Ласал и Марксовия „Капитал.“ Цялата зима и пролетта на 1883 г. употребих всецяло за изучаването им. Най-напред се залових за съчиненията на Ласал. От неговите съчинения бяха преведени на руски полемическите му статии и агитационни речи, в които се популяризираха идеите на Марксовия „Капитал.“ Като полемически и агитационни, Ласалевите статии и речи даваха само известни социалистически насоки на мисълта, само известни общи положения за историческото значение на „четвъртото съсловие,“ т. е. на работническата класа и за нейните задачи в буржоазното общество. Обаче цялостен социалистически светоглед човек не можеше да извлече от тях. Но изучаването на Ласала ме насърчи твърде много, за да пристъпя към „Капитала“ на Маркс и донейде много ми помогна да се ориентирам в някои положения, развивани в него.

Изучаването на „Капитала“ ми струваше много голям труд, или по-точно, извънредно умствено на-

прежение. Толкова повече, че в Русия по това време нямаше никакви популяризации на „Капитала,“ каквито се явиха по-сетне, като това на Кауцки или на Девиля. В руската легална литература бях чел наистина „Очерки политической экономии“ на Чернишевски и „Капитал Маркса“ на Зибер. Обаче първите бяха само критика върху „Основите на политическата икономия“ от Дж. Ст. Мил, а второто се касаеше само до теорията на ценността и съставляваше по-специално изследване. Впрочем, това що търсеше моят ум, не можах да намеря в тия произведения. Изучаването на „Капитала“ ми даде да разбера произхода и ръста на работническата класа, тайните пружини на капиталистическото производство, значението на работническата класа в него, положението ѝ, основанията на борбата ѝ, организирането ѝ и историческата ѝ задача — експроприация на експроприаторите. Изобщо изучаването на „Капитала“ ме доведе до убеждението, че капитализмът не може да бъде вечен, че той развива противоречия, изострянето на които ще го направят невъзможен като форма на социалното развитие и за това ще бъде заместен от друг обществен начин на производството, че той създава и класата, която ще извърши социалната революция, а тази класа е работническата класа, индустриалния пролетариат, който се създава от капитализма, дисциплинира се от неговия начин на производството, тласка се към борба против експлоатацията и към организация.

По такъв начин от изучаването на Ласал и Маркс излязох с един определен цялостен социалистически светоглед. Главният извод от него беше тоя, че единствената задача на социалиста съставлява пропагандата на социализма предимно всред работническата класа, всред индустриалния пролетариат, издигане на класовото му съзнание, организирането

му и тласкането на борбите му към крайната цел — експроприация на експроприаторите.

Относно Русия, за мене беше ясно, че тя бе влязла в пътя на капитализма и че революцията в Русия, особено социалната революция, е възможна само като работническа, пролетарска революция.¹ Оставаше ми да се заловя за пропагандата на социалистическите си възгледи.

Съобщих ги най-напред, разбира се, на другарите, с които живеех. Така че нашата комуна на „Василевски остров“ беше не само мястото, дето разработих първия си социалдемократически светоглед, но и първото място, дето започнах да го пропагандирам. И след дълги беседи и разисквания най-сетне решихме, че трябва да се почне пропаганда на социализма най-напред между студентството, като свикаме предварително след лятната университетска ваканция през есента на 1883 година, когато пак се съберем, едно събрание в нашата квартира от добре познати студенти и стари дейци от „Чернопеределците.“ На това събрание решихме да турим основите на новата социалдемократическа група. Обаче лятната университетска ваканция на 1883 год. бях решил да прекарам в България, подбуден от желанието да видя *свободна България*, толкова повече, че Петроград се изпразваше през летните ваканции, студентите се разотиваха в провинцията и работа мъчно можеше да се намери. Пътувах през Одеса — Цариград — София. Тогаза обаче, със железница от Цариград за София се пътуваше само до гр. Т. Пазарджик. Като слизах на Татарпазарджишката гара до мене се приближи рус, слаб и нисък човек и ме запита по руски:

— Вие русин ли сте?

---

¹ Обосноваване на всичко това вж. в „Из историята на руската революция,“ Д. Благоев.

— Не, отговорих му, не съм русин, българин съм, студент в Русия.

Той ме бе помислил за русин по облеклото ми на руски студент. Това бе руският емигрант *Владимир Луцки*, инженер на българска служба в южна България, в гр. Т. Пазарджик. Тогава той бе на около 40 години, ако не повече, обаче младолик, пъргав, много остроумен, образован, дворянин по произход, генералски син бе; той се залови за мен като човек, идещ от Русия, заявявайки ми: „Няма да ви пусна, ще ми бъдете гостенин“. Съгласих се да пренощувам у него, толкова повече, че беше и късно за пътуване към София. От само себе се разбира, че цялата нощ почти прекарахме в разговори върху революционното движение в Русия по онова време. Разправих му всичко откровено за положението на партията „Н. Воля,“ която най-много го интересуваше и която бе разгромена след многобройните арести на последователите и съчувствениците ѝ през 1881, 82 и 1883 година. Съобщих му, че наистина съществува още „Изпълнителният комитет“ на партията, но че всичките нишки на революционната му дейност се намират в ръцете на извънредно ловкия полицейски офицер Судейкин и детективите му, благодарение на което стават множество предателства. Тоя разказ вероятно го накара да се привърже към мен и на другия ден, когато се наках да отида да търся кола за София, Луцки най-убедително настояваше да не заминавам, да остана при него цялата ваканция.

— Какво ще правиш в София, там няма нищо интересно — ми казваше.

Обаче най-сетне успях да го убедя, че трябва да отида в София, поне да видя столицата на България. На довода ми, че там ще се опитам да намеря и някоя работа за през ваканцията Луцки се малко замисли и на края ми каза:

— Слушай, др. Благоев, иди виж София, но никаква работа няма да намериш там. Тук при мене работата за тебе е готова, ще ми бъдеш чертожник. Непременно да дойдеш.

И наистина в София не намерих никаква работа и скоро се върнах в Т. Пазарджик, дето прекарах при Луцки, като чертожник, ваканцията. Тука между другото се запознах и с крайно симпатичния руски емигрант, известния руски народник и бакунист Дебагорий Мокреевич, с когото по-сетне през 1885 год., полемизирахме върху марксизма в България. Тука, чрез Луцки, се обърнаха към мен руските емигранти - народоволци в България и Румъния, с въпроса, нямам ли връзки с хората от „Изпълнителния комитет“ на Народоволческата партия и дали не мога да помогна на една известна емигрантка да бъде приета в тяхната организация в Петроград.

Емигрантката, за която се грижеха руските емигранти в България и Румъния, бе Людмила Фолкенщайн. Нейната история ми разказа Луцки и ме убеди да ѝ помогна да се върне в Русия и да влезе в сношение с тогавашния „Изпълнителен комитет“, въпреки моите настоятелни предупреждения, че, щом се научи той, ще я предадат и арестуват.

Към края на септември през Пловдив, гдето гостувах два дни у др. Герей Доброджану, се върнах в Петроград. Съобщих на Фолкенщайн за пристигането си, срещнах се с нея, уредих влизането ѝ в „Изпълнителния комитет“ и тъй неволно спомогнах за загиването ѝ. Защото всичко стана така, както предвиждах. Тя бе предадена и арестувана. А аз, във връзка с тоя арест, имах втората си среща с руската полиция. Два или три дни след арестуването на Фолкенщайн ме повикаха в знаменитото 3-то отделение, т. е. в отделението на тайната полиция и ме заведоха при Судейкин, оня същия полицей-

ски офицер, който бе съумял да проникне в „Изпълнителния комитет“ и да ръководи дейността му.

— Познавате ли именуваната Надежда Иванова?

— Познавам я, тя е българка от гр. Сливен.

Той ехидно се усмихна, но след малко се обърна към мене със строг полицейски тон:

— Ако посмеете да поддържате по-нататък тази лъжа, ще заповядам да ви изхвърлят като парцал зад границите на Русия. Ние знаем положително коя е тя: тя не е никаква българка. Идете си и помнете, което ви казах.

Два дни след това, обаче, пак ме викаха, вече при секретаря на Судейкин, за снимане писмено дознание от мене. Тука узнах, че наричаната Надежда Иванова подложили на изпит по български език. В Петроград имало тогава един българин студент, някой си Шопов, който преподавал уроци на децата на Петроградския градоначалник. Него пратили да се разговори с арестуваната по български. Тя, разбира се, не знаеше дума български. Най-сетне признала, че е Людмила Фолкенщайн. Осъдиха я на 15 години затвор, обаче, след 13 години самостен затвор, биде изпратена на поселение в остров Сахалин, гдето прекара 8 години, до 1905 г. Във време на революцията през тази година тя е била убита заедно с мъжа ѝ д-р Фолкенщайн.

Подлото предателство, извършено от хората на тогавашния „Изпълнителен комитет“ спрямо Фолкенщайн, остави у мене неизгладим горчив спомен. Дълго време не можах да чуя името „Изпълнителен комитет“ без дълбоко възмущение. Помня, скоро след завръщането ми в България през 1885 г., получих едно писмо от др. Костаки Кац от Румъния, с което ми предлагаше от името на някакъв „Изпълнителен комитет на социалреволюционната партия“ вече в странство да съм уредел тайно прена-

сяне през България на революционна литература за Русия. В отговор на това му писмо, наругах зле и „Изпълнителния комитет“, и него самия, загдето той продължаваше да вярва в някаква „социал-революционна партия“, като отказах и всякакво желание да уреждам тайно пренасяне на руска революционна литература през България, независимо от това, че беше невъзможно такова нещо без убедени хора и главно без големи средства.

А делото на Фолкенщайн забави организирането на новата група след завръщането ми в Петроград през есента на 1883 година. Наистина, когато се събрахме през октомври членовете на нашата комуна, подновихме, след нови беседи и разисквания, прежното си решение, да се свика общо събрание, на което да организираме една нова революционна група. Обаче то можа да стане едва в началото на зимата 1883 година. На събранието присъствуваха десетина души. След като изложих възгледите си върху необходимостта от социалистическа дейност сред работническата класа и посочих несъстоятелността на народническите и народоволческите теории, предложих основаването от присъстващите на социалдемократическа група, която си поставя за задача пропаганда на социализма и организация сред работниците в Петроград. Последваха някои възражения, но в края на краищата всички се съгласиха с моето предложение и събранието реши: групата да има редовни заседания поне веднаж в седмицата, в които да се разискват всички въпроси, които ще изникват във връзка с дейността ѝ, всеки от членовете ѝ да търси случай за завързване връзки с работниците от фабриките и работилниците, а в това време да се почнат ред студентски събрания за популяризиране на социалдемократическата група и нейните възгледи и с цел да се привлекат към нея нови членове.

Трябва да забележа, че идеята за пропаганда на социализма и организация всред работниците не бе съвсем нова в Русия. Още през 70-те години в Киев и Петроград съществуваха групи, които водеха социалистическа пропаганда всред работниците. Нещо повече, в Петроград и Москва, но главно в Петроград, съществуваше цяла работническа организация, известна под името „Северен работнически съюз“, чието дело бе в 1887 г. така наречената Казанска демонстрация“, т. е. митинга на площада пред Казанския събор в Петроград на Невския проспект. Обаче след тази демонстрация и арестите, извършени тогава, а също поради настъпилия период на терористическата дейност, започнатата социалистическа пропаганда и агитация заглъхна. До края на 70-те години между работниците в Петроград все се работеше, обаче от народovolците и с единствената цел да се привличат най-способните и деятелните от тях към терористическата дейност, завличайки наченките на работническото движение, което окончателно се изгуби в нейния бурен поток. За това много помогна, от една страна, обстоятелството, че социалистическата пропаганда всред работниците през 70-те години носеше народнически и бунтовнически характер, а от друга страна, и общите условия на руския живот. Но през 1883, 84 и 85 години, през което време почна и продължаваше дейността си нашата социалдемократическа група в Петроград, условията бяха вече по-други. Икономическото и социално развитие на Русия все повече се определяше, теориите на разните революционни течения бяха окончателно съкрушени, а практическата им дейност банкрутираше. Изобщо условията благоприятстваха за една нова социалистическа теория, следователно и за една нова социалистическа дейност.

Няма съмнение, че дейността на нашата социалдемократическа група се явява като продължение

на социалистическата дейност, всред работниците през 70-те години. Обаче тя внесе нещо съвсем ново. Преди всичко названието социалдемократическа, което сочеше новото съдържание на революционната дейност в Русия, бе название, което до тогава не се чуваше тук. Но най-главно, новото, което внесе социалдемократическата група, беше обосноваването на социализма и във връзка с развитието на капитализма в Русия. В този смисъл нашата група беше първата *социалдемократическа* група в Русия и се роди съвсем самостоятелно и независимо от съществуващите по-рано социалистически групи в Русия, както и от ония, съществуващи в същото време, т. е. през времето на изникването ѝ, групи в странство, каквато беше групата „Освобождение на труда“ на Плеханов, Акселрод и др.

Във второто заседание на нашата социалдемократическа група се повдигна въпросът за необходимостта от писмено разгласяване на социалдемократическите възгледи между студентството и работниците, както и от изработването на една социалдемократическа програма, която да се популяризира между същите среди. Обаче групата реши с последното да не се бърза, додето не установим връзки с работниците, но ме натовари да изработя един проект-програма, който да представя в едно от бъдещите заседания на групата. Относно първото се реши да се издават къси хвърчащи листове, които да се пръскат между студентството на събранията, които трябваше да почнем веднага. За да можем да издаваме такива листове, както и покани за събранията, ние имахме само едно средство, което беше според материалните средства на групата. Това много разпространено тогава средство беше хектографа.

Неговото приготвяне беше много просто: желатинова разтопена маса се разливаше, равномерно

на тенекиени тавички; написаното с химическо мастило се отпечатваше на масата и от нея се отпечатваха чисти и четливи до сто броя от написаното. Хектографът имаше и това удобство, че в случай на опасност много лесно се разваляше и захвърляше, та лесно се заличаваха следите на „престъпната дейност“.

Края на 1883 и началото на 1884 година групата употреби за организиране събрания сред студентството. В началото събранията бяха малки, но по-нататък те ставаха все по-многолюдни, като някои достигнаха 30 души. На тия събрания развивах социалистическите възгледи на групата, като отговарях на всички, както казваха тогава, „жизнени въпроси“ от революционен характер, които вълнуваха студентството. От само себе се разбира, че освен тази публична, тъй да се изразя, дейност, членовете на групата развиваха и поединична пропаганда, като пръскаха хвърчащи листове с късо изложение на принципиалните основни социалдемократически възгледи и позиви, с които се канеше студентството да се присъедини към практическата социалдемократическа дейност сред работническата класа. Тази дейност на социалдемократическата група имаше неочаквано големи успехи. Из тези събрания по-късно излязоха много предани социалдемократи и социалдемократки, някои от които бяха принудени да емигрират в България, като до днес останаха верни на социализма.

При всичко че тези успехи на групата сред студентството бяха извънредно важни за по-нататъшното развитие на нейното дело, обаче тя не забравяше, че главният обект на нейната пропаганда съставлява работническата класа. Тук бяха насочени всичките ѝ усилия и тук през 1884 г. тя успя да простре още при мене доста на широко своята пропаганда и агитация.

Първите работници, с които се запознах, бяха възрастни работници, работещи отдавна в Литейния стомано-леярнен завод. Те ми направиха впечатление с интелигентността си. И двамата живееха заедно; стаята, в която водехме беседа, беше скромна, но чиста, спретната и която свидетелствуваше за известни културни потребности у жителите ѝ. Ние дълго беседвахме върху положението на работниците, причините на това положение и изхода от него. На първо време те като че се стесняваха да говорят, но полека-лека се отпуснаха и станахме тъй близки, като че отдавна се знаехме. Оказа се, че за тях много работи по работническия въпрос са известни и изказваха много здрави мисли. Решихме да се срещаме по-често и за следния път да повикат и някои други добре познати там работници.

От първата беседа с тия двама работници разбрах, че работата всред работниците ще бъде много мъчна. Оказа се, че между работниците беше много разпространено шпионството. Най-печалното беше това, че мнозина между работниците бяха правителствени шпиони. Истина е, че правителствените власти набираха шпионите си от най-некултурните елементи между работниците, обикновено гуляйджии и скандалджии по кръчмите и трактирите, поради което при умело водене на работата между работниците, ползата от тях за властите и вредата за делото не можеха да бъдат големи.

От друга страна, самият състав на работническата класа тогава се явяваше една съществена пречка за пропагандата на социализма и за организацията на работниците. Като изключим металните фабрики, дето вече беше образуван един слой от същински пролетарии, отдавна скъсал всички връзки с миналото си социално положение, в другите фабрики и различни работилници, особено мнозинството в работническата класа още съставляваше

неоформени пролетарии, селски и еснафски елементи неоткъснати напълно от село и занаятчийството, с идеология селска и еснафска. В първо време те влизаха в капиталистическото производство не по отделно, а на артели, т. е. на задруги, поради което работническият труд се експлоатираше двойно от господарите на капиталистическите предприятия и от главатарите на артелите. От само себе се разбира, че културното равнище на тия работници беше много ниско.

При всичко казано обаче, работата на групата всред работниците се все повече разширяваше. Кръгът на нашата пропаганда и агитация всред работниците от Литейния стомано-леярен завод ставаше все по-голям. За да избегнем шпионските следения, трябваше през лятото да правим събрания във от града. По такъв начин успяхме да турим началото между тия работници на работническа организация, на синдикат. В същото време другите другари от групата успяха да завържат връзки с работниците от металните фабрики отатък реката Нева, във „Василевски остров“ и на Выборгската страна. Тука групата реши да използва запазилите се от преди остатъци от едно работническо дружество на взаимно-спомогателна каса, да го съживи и по-нататък чрез него да създаде нови организации. От друга страна, от младите работници в същата местност групата организира и образователно дружество, като организира и ред малки библиотеки от най-подходни за тях разкази и статийки от старите радикални списания.

Тия успехи между работниците твърде много насърчиха групата и у нея вече, естествено, се роди мисълта да даде на делото си по-общ характер, да даде тласък на социалистическата пропаганда, агитация и организация всред работниците не само в Петроград, но изобщо в Русия. А това тя мислеше да направи само чрез свой печатен орган, свой ра-

ботнически вестник, което пък беше възможно само при организирането на своя тайна печатница. От друга страна, групата, като решаваше да излезе със свой орган, считаше за необходимо да излезе с една социалдемократическа програма, която да обедини на първо време всички социалисти, които биха се съгласили с възгледите и дейността на петроградската социалдемократическа група. Предвид на тия съображения групата реши да започне издаването на свой орган в „Рабоч ѝ“, щом бъде организирана печатницата, а програмата да се разгледа още в заседанието на идната седмица и след това да се напише на хектографа. И наистина, на идното събрание аз прочетох програмата. Тя гласеше:

I. Крайни цели

1) предаване на земята, фабриките, заводите, средствата на производството, т. е. машините и пр. в ръцете на работническите сдружения;

2) превръщане на труда, земята, фабриките и заводите в обществена собственост;

3) предаване на държавната власт в ръцете на народа;

4) пълна свобода за разпространението на знанията и преподаването, свобода на печата, на словото и на съвестта;

5) безплатно и общодостъпно образование;

6) международен съюз за поддържане солидарността между всички народи.

II. Средства

1) широко избирателно право за лицата от двата пола;

2) общинско самоуправление;

3) пълна свобода в преподаването на науките

и изкуствата, в разпространението на знанието, свобода на словото, печата и религията;

4) унищожение на училищното религиозно възпитание и предоставянето му на семейството;

5) организиране на задължителното и безплатно образование, основано в духа на обществените и граждански длъжности;

6) унищожение на постоянната армия и организиране на народна милиция;

7) съкращение броя на чиновниците и организиране на изборната общинска служба;

8) заменяване на съвременния съд със съд на изборни съдебни заседатели;

9) съединение на земеделския труд с промишления;

10) централизация на кредита в ръцете на държавата и употребяването му за организиране на народния труд и народното производство на колективни начала;

11) организиране на сдружения за експлоатиране на колективни начала обществените земи, планински богатства и средствата за производството¹.

Така имахме програма, оставаше да се създаде печатницата. Последното беше, разбира се, много мъчна работа, но благодарение на връзките, които имахме вече с работниците печатари, най-сетне и тези мъчнотии преодоляхме.

Нашата печатница беше малка и примитивна. Една дебела гладка дъбова дъска с рамка от същото дърво, в размер на един среден формат вестник, върху нея дебело гладко сукно, над него дебела гладка стъклена плоча за основа, на която се поставяха набраните страници на вестника. Вестникът се печаташе с ръчен цилиндър. Това беше нашата

---

¹ Тази програма се намира напечатана в книгата на Тун: „Руските революционни движения“ — руския превод.

печатарска машина. Другата ѝ част се състоеше от наборна с всичките ѝ принадлежности: нужното количество букви, една-две касички, компаси, щегли, линии, дъски и пр. Печатницата се помещаваше в квартирата, в която живеехме, и я криехме под пода на една част от стаите, за която цел бяхме направили така, че една част от пода можеше да се повдига, като изкопахме едно пространство, което да помества цялата печатница.

Всичко това ставаше през зимата на 1884 г. Към края на зимата нашата печатница бе готова и ние, които живеехме в обща квартира, се заловихме да се учим да набираме, а в същото време готвехме материал за първия брой на в. „Рабочій“.

Помня, че в уводната статия на тоя брой, писана от мен, се настояваше преди всичко на това, че работниците в Русия трябва да се борят за конституционно управление, като за най-близка своя задача. Ние смятахме политическата свобода първо необходимо условие, за да можем да се борим за социалистическия преврат. А последния си представявахме според Ласалю, т. е. чрез работнически сдружения, субсидирани от държавата. Няма никакво съмнение, че тия ни възгледи и програма се отличаваха твърде много от съвременните социалдемократически възгледи и програми. Те представляваха смес от научен социализъм и ласалианство, па ако искате и лавризм.

Докато приготвявахме всичко за печатницата, случи се едно събитие за нашата група, което извънредно повдигна духа ѝ. Не помня от где и как, получихме един екземпляр от брошурата на Г. Плеханов — „Политика и социализъм“. Независимо от социалистическото ѝ съдържание, в което ние намерихме подкрепа на нашите възгледи, но от нея узнахме, че в Женева съществува група „Освобождение на труда“, начело на която стоят старите со-

циалистически дейци, като Плеханов, Акселрод и др., известни в Русия по предишната си дейност. За нашата група естествено това беше цяло събитие. Групата веднага се събра и след като се прочете брошурата — тя беше тогава само един екземпляр — реши веднага да влезе в сношение с Женевската група, като ѝ се прати и програмата на нашата група. Но додето намерим адрес, чрез който да пратим писмото и програмата и додето ни отговори групата „Освобождение на труда“, мина се доста време.

А през това време връзките на социалдемократическата група с работниците в Петроград от ден на ден ставаха все по-големи. Но колкото повече се увеличаваха, толкова по-голяма ставаше и опасността да бъдат проследени нашите агитатори между работниците. В края на 1884 год., връщайки се от едно работническо събрание на „Василевски остров,“ забелязах, че един господин ме следи и изпрати до квартирата ми почти, след което изчезна. Предвид на това решихме да се отделя от комуната, да се преместя да живея на друга квартира сам; от друга страна, от тогава почнах да се преобличам при отиването ми в работнически събрания и по агитация в различни работнически, полурботнически и полуселски облекла. Още от самото начало ходех между работниците под името Петър Егоров и надали някой от работниците е знаел същинското ми име и презиме. С тия предпазливости си обяснявам факта, че дълго време следенията на шпионите оставаха за мене без последици, както и това, гдето не помня другарите си. А шпионските следения ставаха все по-големи и нахални, или по-добре просташки, особено след появата на първия брой от в. „Рабочій.“ Бивали са случаи, когато подире ми са тичали като песове по трима-четирма до общата ни квартира, гдето очакваха излизането ми. Един път, помня, се нагласихме с няколко другари да ги оскандалим.

Набърже съблякох работническото си облекло, облякох се в студентското и веднага излязохме трима-четирма души. Като ни видяха, шпионите тръгнаха надолу по улицата, ние ударихме подире им и като ги приближихме, започнахме да викаме: „А, шпиони, сукин синозе“ (песи синове)! Те засилиха хода си, но двама от нас ги заминаха и се спряха зад ъгъла на улицата, която пресичаше първата, и когато шпионите достигнаха ъгъла, ние ги изгледахме продължително право в лицето. Те бяха много просташки и по физиономия и по облекло. Ние четирмата им се изсмяхме гръмко, като им пуснахме и по една руска псувня. Те побързаха почти тичешком да се отдалечат и ние ги изоставихме. От тогава вече не забелязахме предишното нахално следене а, вероятно, ни следеха по-други детективи.

Първият брой от в. „Рабочій“ издадохме в края на януари или в началото на февруари 1885 година. Можете си представи с какъв възторг се посрещна той от работниците и от студентските групи. Появата му изобщо беше цяло събитие в революционните кръгове в Петроград. Социалдемократически вестник и при това „Рабочій“, печатан в своя собствена печатница, това бе за мнозина нещо неочаквано, съвсем ново! Работниците говореха за него с гордост, от всякъде предлагаха своята лепта, търсеха го за пръскане. Доколкото помня, хилядата екземпляра, като извадим известно малко количество, отделено за провинцията, много скоро се пръснаха между работниците и студентските групи.

Но можете си представи, каква страшна изненада бе появата на в. „Рабочій“ за полицията! Няколко дни след излизането на първия му брой, тя като бясна се нахвърли да го търси, преди всичко у работниците. Постоянните претърсвания по фабриките и квартирите на работниците, заплашванията, дори арестите, продължиха няколко дни. Обаче всичко на-

празно, нищо абсолютно полицията не можà да разкрие. Насърченията и подкрепата, които той намери главно в работническата среда, показваха, че той се яви да задоволи една необходимост от нова революционна дейност.

Бяха последните дни на февруари, когато групата ме натовари да отида и се срещна с работниците от фабриките в югозападната част на Петроград, по така наречения „Обуховски канал“, гдето нямахме още връзки.

Една вечер отидох с един от членовете на групата да се срещнем с препоръчаните работници от тия фабрики. Срещнахме се с трима души в един трактир (чаепивница и кръчма). Запознахме се, разговаряхме, определихме где и кога да направим събрание с познатите им работници и се разделихме. Обаче след като излязохме от кръчмата, на няколко крачки от нея, забелязахме, че някой ни следи. Предвид на това ние с другаря ми решихме да се разделим и хванем различни улици. По едно време, стори ни се, че изчезна, но при все това се разделихме и се упътихме всеки за своята квартира. Оказа се обаче, че ме проследили. Бях в обикновеното си студентско облекло.

Като се върнах в квартирата си, работих до късно през нощта, защото се готвех да държа изпит в юридическия факултет, гдето се бях преместил последните две години. Рано сутринта на съмване, както спях дълбоко, някой ме хвана за мишците на двете ръце, викайки:

— Стой, не мърдай!

Кога отворих очи, видях над себе си един голям гренадир-жандарин, а стаята ми пълна с полицаи. Стаята си не заключвах, за да не ставам да отключвам сутрин рано, когато внасят самовара. Поради това не бях усетил, кога полицаите са се вмъкнали в стаята ми. Додето жандаринът ме държеше

за мишците на постелята, другите бъркаха под възглавниците, под дюшека и кревата. Когато се убедиха, че нямам никакво оръжие, казаха ми да стана и додето се обличах, седнал на кревата, полицейският офицер ми изчете над главата един царски указ, от който запомних само, че в името на негово величество всерусийския император и самодържец се арестувам. След това почнаха да обискират квартирата ми, най-напред книгите ми.

И досега не мога да забравя невежеството, което показаха полицаите, при всичко че ръководителят им имаше доста висок офицерски чин — чини ми се майор — когато разглеждаха книгите ми. Попадна им произведението на Тун на немски език: „История на революционното движение в Русия“. Полицейският офицер го разгъна и ме пита:

— Каква е тази книга?

— История на Русия на немски език — отговарям.

Взема книга на френски: „История на френската революция“ от Луи Блан, обръща я, прелиства я и най-сетне ме пита:

— А тази книга?

— История на Франция — му отговарям.

Подава ми и нея, значи нищо „престъпно“ няма и в нея, както и в първата.

Дойде ред на том I от „Капитала“ на Маркс. Рекох си на ума: отиде, изгоря ми книгата, ще бъде без друго арестувана. Тя е на руски и ще разбере сам, че е от „престъпните“, забранените книги. Обаче той на нея най-малко се спря. Прочете „Капитала“ и току ме попита бърже:

— Какъв е тоя капитал?

— Значи — казвам му, — политическа икономия, учебник за изучаване икономически въпроси.

— А-ха, а-ха, трябва да се изучават икономическите въпроси — и ми я подаде.

Останах поразен от невежеството на полицейския офицер, но вътрешно извънредно се зарадвах, че и „Капитала“ биде освободен.

Най-сетне обискът се свърши, нищо „престъпно“ не се намери. Събрах по-важните книги в един куфар, а другите наредих на масата, като помолих хазяина на квартирата ми да прати всички книги и куфара на старата ми хазяйка, с молба последният да ми се изпрати в България, който по-сетне наистина получих. След това ме качиха на една закрыта кола, един вид ландо, и ме закараха в затвора — едно голямо, масивно и високо здание, наричано, чини ми се, „Литовски замък“ или друг, не помня добре.

Стаята, в която ме затвориха, беше за един човек, с един железен креват закован за стената и пода, с един сламеник, послан с дебело платно и отгоре едно одеяло. В стаята, освен една масичка до кревата, нямаше нищо друго. Едно прозорче под тавана и една дупка на вратата към коридора, от гдето нощно време стаята се осветляваше от лъчите на коридорната лампа. По-сетне, прочее, след протести и настоявания дадоха ми лампав стаята.

Щом влязох в стаята, те я заключиха подире ми. Но не се мина четвърт час и от съседната стая получих по стената *телеграма*. Телеграфираше ми се с почукване по стената, един път за буква а, два пъти за буква б и т. н. Съседът ми ме питаше кой съм и по какво дело съм арестуван. Отговорих му кой съм и че не знам още в какво ме обвиняват. Тъкмо привърших телеграмата и току се отключи вратата на стаята ми и връхлетя запъхтян полицай, който пресечено произнесе:

— Не може, барин . . . не е позволено да се сношавате със съседа си . . . никакви знаци не се позволяват . . .

И си отиде. След малко чух голяма кавга в съседната стая. Повече не се повтори телеграфира-

него. Както се научих по-сетне, съседът ми преместили в друга стая.

Изобщо отначало ме държаха много строго: никакви сношения с външния свят, никакви книги и вестници не ми даваха, не ми даваха и да пуша. Така се продължаваше около две седмици.

Обвиняваха ме в разпространяване между работниците престъпни идеи и в съучастие в тайното дружество за издаване в „Рабочій“. Разбира се, че отричах и едното и другото по най-категоричен начин. Инак и най-малкото, или най-далечното и околно признание щеше да повлече разкриването на цялата организация. Няколко пъти ме викаха на изследване, но най-упорито поддържах едно и също: нищо не знам, пръв път чувам за това, в което ме обвиняват. Питаха ме защо съм ходил в някаква кръчма и за какво съм се срещнал там с работниците. Отричах да съм ходил, като поддържах, че тия, които са донесли на полицията това нещо, са припознали някого. Разбрах от следствието, прочее, че абсолютно никакви улики нямаха за моето участие в тайното дружество „Рабочій“ и „разпространяването престъпни идеи“, както и за нашата организация. След дълго разтакаване по следствия и по фотографии за снимане на лика ми, ме оставиха на спокойствие. Казвам „спокойствие“, а в същност то беше едно дълго усамотено изтезаване.

Първите две седмици, както казах, строго ми забраняваха да получавам каквито и да е вестници, списания и книги. При това не ми позволяваха да пуша, което при отсъствието на друго занятие много силно чувствувах. Положението ми щеше да бъде непоносимо, ако една случайност не беше ми дошла на помощ. На етажa, в който се намираше моята стая, прислужваше един много стар войник-ветеран, вероятно от времената на Николай I. Един

ден той ме запита нещо, възползувах се от случая и влязох в разговор с него, от който заключих, че не е лошо разположен към „политическите престъпници“. Попитах го, не може ли да ми купи вестници и тютюн.

— Строго е забранено, барин, но за вас ще опитам, само да пазите да не видят ония „юди“, т. е. полицейските.

Ето чрез този старец можах да се избавя от тежкото положение, в което бях поставен на първо време в затвора. След две седмици, прочее, моето положение донейде се измени. Позволиха ми да получавам вестници, списания и книги, както и да пуша. Другарите ми пращаха всичко това, което пропускаше властта, и пари; чрез книгите и списанията, с особени белези по тях, се сношавахме редовно и знаех всичко, което се касаеше до нашата организация. По такъв начин узнах в затвора, че групата получила писмо от групата „Освобождение на труда“ и се установили сношения помежду им; от друга страна, че пропагандата, агитацията и организацията продължавала добре и че нищо не е покътнато, а арестуваните работници за в. „Рабочій“ били освободени. Обаче през всичкото време никакви свиждания с мене не допускаха. Често пъти ми ставаше извънредно мъчно и страшно ми се искаше да видя външния свят. В такива минути се качвах на масата и от там на прозореца, гдето по дълго време седях и гледах движущите се по улицата хора, които изглеждаха мънички, като джуджета.

Не знам защо бях уверен, че най-малко ще бъда пратен нейде в Сибир за няколко години. Обаче след петмесечно задържане в затвора, един ден ме извикаха в канцеларията на затвора, гдето един полицейски офицер ми прочете нов царски указ, в който се казваше, че се екстернирам от Русия, с

забрана да не стъпвам в пределите на Руската империя и ме попита след това:

— На коя граница искате да бъдете изпратен?

Отговорих, че искам да ме пратят в България през Цариград. На другия ден трябваше да пътувам „етапним порядком“ за България.

Трябва да прибавя, че в мое време не съществуваше законът за чуждите поданици, провинени в политически престъпления, според който такива политически се наказват от руските съдилища и излежават наказанието си в Русия, след което се екстернират.

Етапното пътуване в Русия е най-уморителното и най-неприятното нещо. Етапно пътуване ще рече пътуване от затвор в затвор по посока на крайната точка на пътуването. Дето има железници или речни параходни съобщения, пътуването става пеша и с кола. Аз пътувах по железницата Петроград—Москва—Курск—Киев—Одеса. Сутринта, на другия ден след тръгването, тренът пристигна в Москва, гдето бях предаден в един затвор, при влизането в който срещнах една група политически затворници, която вероятно караха също етапно за някъде. Когато се срещнахме, от всички страни се обърнаха към мене:

— От къде ви карат?

— От Петроград — и се разминахме.

Стаята, в която ме вкараха беше тъмна, влажна и мръсна. Стените ѝ — изшарени с всевъзможни надписи с имената на лежалите в нея, с номерата на етапите и с всевъзможни революционни и други изречения. Щом влязох в стаята, някой веднага започна да ми телеграфира, но изведнаж спря, а след малко мен ме преместиха в друга, съседна, стая. За щастие, не нощувах в Москва. Същият ден вечерта ме закараха на гара Курск, гдето пристигнах през нощта и попаднах в един затвор, пред който мос-

ковският беше рай. Нечистотия неимоверна! До съмване прекарах на крака и без сън. Сутринта дигнах гюрюлтия, яви се някакъв жалък полицейски пристав, който ме утеши с това, че скоро ще бъда отправен по-нататък. И наистина, скоро ме закараха на гарата за Киев. В тоя град пристигнах денем и в затвора ми дадоха прилична стая, гдето можах да си отпочина. Обаче тука друга история. Преди да тръгна от Петроград, другарите ми бяха пратили нещо 50 рубли пари. Полицейският офицер, след прочитането на указа за екстернирането ми, ми съобщи, че имам на разположение тия пари, от които ще ми се дава по една рубла на ден, а останалото на границата ще ми бъде предадено. До Киев всеки ден ми се даваше по една рубла, както се полагаше на всеки арестант дворянин. Но, когато в Киев казах на стражаря да ми донесе една рубла, той се върна без нищо. Питам го: „Защо?“ — „Сега, каже, ще дойде старшията“. Оказа се, че станало дума, дали ми се следва една рубла на ден като на дворянин или 50 копейки, като на мещанин. Понеже знаех, че съм българин, киевските полицаи намерили, че в България дворяни няма и, следователно, не ми се пада една рубла. Старшията дойде в стаята и ме пита:

— Вие нали сте българин?

— Да!

— Ами у вас, в България, мигар има дворяни?

— Разбира се — казвам му, — у нас всички са дворяни, защото у нас в България, всеки си има земя и двор и всички са независими господари. •

Той ме поизгледа лукаво и си излезе. Подир малко ми донесоха една рубла. Кой знае, може! — си рекоха киевските царски полицаи, — особена страна е тази България, все от дворяни се състои! А, може би, у тях да е имало и висши политически съображения при разрешаването на този „българ-

ски въпрос“. Във всеки случай, в Киевския затвор, гдето пренощувах, прекарах добре. На другия ден бях отправен на гарата за Одеса, в който град ме закараха в един нов затвор, близо до пристанището. Обаче тука не ме бавиха, към 6 часа вечерта ме качиха на парахода за Цариград, дадох ми паспорта и парите, колкото бяха останали, а на другия ден рано пристигнах в Цариград. Но тука друга беля!

Паспортът ми трябвало да бъде заверен в турското консулство в Одеса. Когато го подадох на чиновника, който приемаше паспортите, той ме запита защо не е каитен, т. е. визиран. Казах му защо. Обаче той сърдито ми посочи едно беклеме (чакалня). Отидох. Тя беше пълна с всякакъв свят. Седнах в едно кюше и се замислих. В това време се приближи до мене един евреин и ме запита по турски, какъв съм. Българин, казах му. Той обърна на български: имаш ли роднина някакъв тука? — Имам брат, казвам му, живее еди-къде си. — Чакай, казва, сега ще го доведе, инак работата няма да стане. — И излезе. След малко пристигна и брат ми, който отиде при чиновника, пуснал му в ръката няколко черечета от меджидие (сребърна турска монета от 20 гроша), т. е. наши пари 6 лв. сребърни, и се свърши моя арест.

От Цариград отидох право в София.

В БЪЛГАРИЯ

Насилственото ми завръщане в България имаше за мене двойко решително и много важно значение. От една страна, то ме накара да посветя всичките си сили на българското социалистическо движение, въпреки моите намерения да ги посветя на руското. А от друга страна, то има това значение, че ме събра отново със старата ми позната от Петроград — Вик-

тория Живкова. В Петроград, гдето тя следваше висшите педагогически курсове, ни бе запознала през 1883 г. една студентка казачка и тук още се бяха зародили помежду ни по-горещи чувства. Но аз смятах да остана в Русия и предвиждах да свърша живота си в Сибир, а Вела, както се бе преименувала тя, се разболя и върна в България. Когато ме изпратиха и мене в България, заварих я учителка в образцовото училище в София. Познанството ни се поднови и чувствата заедно с него. А Вела тогава бе единствената жена с напредничави идеи в България. Наистина, те не бяха още социалдемократически — бяха народоволчески, но близки до социалдемократическите. При това ме привързваше към нея нейната енергия, неуморимост, смелост и решителност. Тя бързо еволюира към революционния марксизъм, тя е първата революционерка-марксистка в България и умря всред комунистическата си дейност. Помежду ни е имало търкания, поради различия в характера, но нейната енергия, несъкрушим дух, смелост и преданост към делото на революционния социализъм винаги все отново са ме привързвали. Тя наистина всичко жертвуваше за делото и социалистическата партия, която се създаде по-късно: лично спокойствие, лична амбиция, труд и средства. Издържала е печатницата в Шумен, някои издания, децата ми и мен, когато бивах без работа. С друга жена не бих могъл да живея и то така, че да мога всецял да се посветя на общественно-политическата си дейност.

Още през юли 1885 г. ние двамата с нея почнахме издаването на месечното списание „Съвременний показател“, с цел да пропагандираме социалистическите идеи в България. Тя, под името В. Живкова, защото по-късно се оженихме, бе отговорния редактор, аз, чиновник в министерството на обществените сгради, под псевдонима Железов, бях

главният редактор. Спомням си, че отначало се опитахме с нея да си направим своя домашна печатница с помощта на един валяк, но нищо не излезе от това.

От „Съвременний показател“ излязоха три книжки — за юни, юли и август. Целта, която си поставяше списанието, бе да популяризира марксистическото разбиране на общественото развитие. Това личи от уводната статия, определяща програмата му, както и от следните статии: „Начала на политическата икономия“, две статии, в които прокарвах ред възгледи из икономическото учение на Маркс и „Защо няма щастие и как то може да се достигне“ (посвещава се на работниците) — статия, в която обосновавах една социалдемократическа програма. При все това обаче, сп. „Съвременний показател“ не бе издържано докрай марксистически. Обяснява се това с тогавашните възгледи на редакторите, на които предстоеше еволюция към чисто научния марксизъм.

Защото оня социалдемократически светоглед, който си бях изработил до 1885 г. в Русия, не можеше да бъде нищо друго, освен смес на марксизма с ласалианството и с остатъците от старите утопични социалистически възгледи, които по онова време имаха грамадно влияние в Русия, па ако щете и с лавризма. Това се дължи от една страна на обстоятелството, че единствената социалистическа литература, въз основа на която бях достигнал до първите си социалдемократически възгледи, бяха само „Капитала“ на Маркс и съчиненията на Ласал. От друга страна, през 80-те години на миналия век, в Русия работническо масово движение не съществуваше, а тежката реакция, която настъпи след убийството на Александър II, правеше извънредно мъчна пропагандата сред фабричното работничество, докол-

---

¹⁾ Вж. по-подробно в „Принос към историята на социализма в България“ — Д. Благоев.

кото такава съществуваше. Тия общественно-политически условия никак не можеха да спомогнат за едно по-добро теоретическо уясняване. Това се потвърждава от факта, че същите слаби страни имаше по онова време и женевската група „Освобождение на труда“, с която през 1885 г. влязох в преговори, като пълномощник на нашата петроградска група. Отначало петроградската група ми изпрати 50 рубли и едно писмо, с което ме упълномощаваше да отида в Женева и да преговарям с групата „Освобождение на труда“ върху програмата. Питам Луцки, който тогава се случи в София, дали мога с тия пари да отида в Женева. Според него с тия пари можех да отида само до Виена. Писах в Петроград за това и получих друго пълномощно, а именно, да преговарям писмено с Плеханов, упълномощен от женевската група. И наистина, ние влязохме в писмени преговори, които се въртяха все около програмата. Най-напред поисках да ми изложи мнението на групата за програмата на петроградската група. Плеханов ми отговори с едно дълго изложение, каква трябва да бъде, според женевската група, социалдемократическата група в Русия, като особено изказваше несъгласието си с някои от точките в програмата на петроградската група. Обаче мнението на женевци не ме задоволи и им предложих да изработят и те проекто-програма и да ми я пратят, за да видя нагледно в какво се различаваме по този въпрос. Към края на юли или началото на август 1885 г. получих от Плеханов проектопрограмата на женевската група „Освобождение на труда“. За тази програма си спомням, че беше по-дълга и по-добре обоснована от петроградската, обаче и в нея Ласалевите работнически асоциации, подкрепени от държавата и т. н., оставаха, като се подчертаваше само положението, че *„освобождението на работниците е дело на самите работници“*. След още едно обяснение с

Плеханов по някои мои бележки върху някои точки от нея, най-сетне реших да препоръчам на петроградската група да приеме женевската програма, като ѝ пратих и проектопрограмата с поправките, върху което се съгласихме. Много съжалявам, че не мога да цитирам от тази си преписка с Плеханова. В един пожар, който се случи в къщата ни в Пловдив през 1898—99 год., тя изгоря заедно с цялата ми библиотека. Но помня, че в критиката си върху петроградската програма женевската група не се основаваше върху ласалианските ѝ грехове, които съставляваха главния ѝ недостатък, състоящ се в прибулването на класовата борба, като основна пружина на историческото движение, с един вид *държавен социализъм*.

Когато се върнах в България през 1885 год., условията бяха още по-неблагоприятни за едно по-добро теоретическо уясняване. Тогава България представляваше още страна, в която господствуваше само дребнобуржоазния начин на производството; тенденцията на капиталистическото производство още не се виждаше, за работническа класа не може и да се говори и, изобщо да се обоснове почвата на социализма в България тогава не можеше, нито с тенденцията на капитализма в развитието на страната, нито с факти за съществуването на такава тенденция.

Казаните условия пречеа без съмнение преди всичко на социалистическата мисъл да се издигне по-високо, но с тях се обяснява и това, гдето редакцията на сп. „Съвременний показател“ се ограничаваше само с пропаганда на основните възгледи на марксовата историческа теория, споменавайки само за бъдещата социалистическа партия. Списанието бе посрещнато неочаквано добре от всички, които търсеха нещо ново, нови мисли и нови идеали.

Бързо около редакцията се организира една

просветителна група от ученици на седмия клас на гимназията, от неколцина дребни чиновници и учители. В групата се водеше открита социалистическа пропаганда. Задачата беше да се приготвят социалистически пропагандатори, бъдещи социалдемократи.

Групата съществува няколко месеци след спирането на списанието, чието излизане се прекрати от събитията, настъпили около съединението на Северна и Южна България. През време на сръбско-българската война, която го последва, аз служих като опълченец: охранявах народната банка и изпълнявах караулна служба в града. Настъпилата реакция след войната тури край на групата, а мене лиши от службата в министерството. Тогава П. Каравелов люто ми се беше разсърдил, зарад критиката на която подлагаше политиката му в „Демократ“, в чието основаване и редактиране ме обвиняваха съвсем погрешно. Напротив, аз бях категорично против решението на една част от групата да се излезе с вестник. Обаче няколко члена от групата, между които и жена ми като редакторка, условили печатница и дали всичкия материал, но не могли да се споразумеят върху името му. Тогава те се обърнаха към мене как да нарекат вестника. След едно обяснение с тях върху въпроса какво искат да постигнат с вестника, посъветвах ги да го нарекат „Демократ“, като им дадох и един проект за програма и обоснованието ѝ, но се отказах да участвувам в списването му. Само по-подире, заедно с руския емигрант д-р Н. Павлов, се намесихме в редактирането, но скоро се убедихме, че продължаването му е безполезно и той спре.

В това време националистическите тенденции все повече завладяваха умовете. Захари Стоянов и хората около него от „нихилисти“ и „радикалсоциалисти“ станаха крайни националисти и се туриха в услуга на националистическите аспирации. Неговото

име беше още тъй омайно, че беше увлякъл в националистическите стремежи цялата интелигенция. Необходимо стана да се излезе против него с авторитета на идеите на нашите „апостоли“ — Хр. Ботев, Л. Каравелов и др. революционери. Това стана толкова по-необходимо, че Зах. Стоянов ме предизвикваше, като социалист, с остри нападки. В началото на 1886 г. излязох против него с известната брошура „Нашите апостоли“. Тя запозна почитателите на Хр. Ботев и Л. Каравелов с техните политико-обществени идеали и изобличи фалшивостта на Зах. Стоянов и неговите приятели в експлоатирането с имената и идеите на тези „апостоли“ на българската революция преди освобождението.

Същата година намерих работа в Шумен, где-то общината ме услови за учител в трикласното училище. Тук се запознах по-отблизо с Янко Сакъзов. Обаче се задържах само една година; щом стана училището държавно и ме уволниха. Следните три години, 1887—8—9, учителствувах във Видинската общинска гимназия, чийто директор бях известно време.

През време на учителствуването си не преставах да се занимавам със социалистическа пропаганда, но вече единична и то главно между учителството, между „интелигенцията“. Тъкмо по това време, 1888—89 год., се почна едно размърдване всред народното учителство за организация в учителски дружества, с цел да се борят за подобрене на своето положение, като народни учители. Ние, социалистите, се намесихме в това движение, за да го използваме за социалистически цели. Според нас дружествата трябваше да се организират в един учителски съюз, за да добият по-голяма сила. Обаче когато аз, като видински делегат на Ломската сбирка, се опитах да обоснова социалистическите задачи на бъдещия учителски съюз, мнозинството

на сбирката ме посрещна с явно неодобрение. Това ме убеди, че опитите в това направление са безполезни и че трябва преди всичко открита социалистическа пропаганда. Затова продължих единичната си пропаганда в по-широк кръг вече. Това възбуждаше все по-голямо неудоволствие на властта. А към останалото се прибави и доноса на един от колегите ми. Той бе направен във връзка с идването на новия княз Фердинанд във Видин. Учители и ученици, както му е реда при подобни тържества, посрещнахме негово височество българския княз. Сетне колегите разменихме впечатленията си. Аз в учителската стая казах, че ми направи впечатление червения нос на княза. Колегата донесъл, че съм казал за носа на негово височество, че приличал на краставица. Известно е, че носът на княза, сега экс-царя Фердинанд Сакс-Кобург-Готски, е голям. Това е болното му място и затова заведоха следствие против мене за „оскърбление на височеството.“ Туктаки последва уволнението ми. Съдът ме осъди на три годин затвор, но аз апелирах.

След това, в 1890 година, живях известно време в Търново, гдето бяха преместили жена ми за наказание. Тук, заедно с известния македонски деец Трайко Китанчев се готвехме да държим изпит за адвокати и се явихме, чини ми се, в Русе, но и двамата ни скъсаха.

Все по това време срещата ми с Н. Габровски в Търново тури начало на социалистическо движение тук. В тия срещи решихме, че преди всичко трябва да отговорим на въпроса: има ли почва за социализъм в България? Налагаше се един отговор на тоя въпрос, защото го повдигаха противниците ни, отговаряйки отрицателно. Този въпрос се повдигаше във връзка с оня дълбок процес в нашия икономически живот, който започна да се проявява в разлагане старите начини на производството, про-

падане на занаятите, ослабване на селското стопанство и трупане капитали чрез ограбване на националните богатства и държавните средства. Няколко учители от търговското училище в Свищов бяха основали списанието „Промисленост“. В него като се признаваше пропадаването на старите занаяти и първобитното земеделие, редакторите му проповядваха идеята за необходимостта от модерно индустриално развитие, от развитие на „народното производство“ и „народните производителни сили“. От друга страна, през 1891 год. твърде много пишеха, особено правителствените вестници, за социализма и че за него няма почва в България. В отговор на тия противници на социализма в България, излязох с брошурата „Що е социализъм и има ли той почва у нас.“ По това време сътрудничах в сп. „Ден,“ гдето пишех главно обществените хроники. Това списание все повече ставаше орган на социалистическата мисъл в България. То се редактираше от Я. Сакъзов в Шумен, гдето заедно с него в края на 1891 год. организирахме печатницата „Основа.“ Основният капитал от 1800 лв. даде Вела, току що получила сумата от един превод на Дистервег, 900 лв. достави Янко Сакъзов чрез един заем в банката. Смятах откриването на тази печатница за наложително, след като вдигнахме ръка от Гулапчевата печатница, смятана до Бузлуджанския конгрес за социалистическа. След Пловдивския конгрес в 1892 г., когато се разцепихме на партисти и съюзисти, печатницата бе пренесена в Търново. Защото след разцеплението ни на партисти и съюзисти, във връзка с разногласията по въпроса, дали да излезем открито като социалдемократическа партия или да не излизаме, Търново стана център на социалистическа пропаганда. Тук печатницата стана кооперативна, като я нарекохме „Работник“. И в нея започна да се издава от 1 ноември 1892 г. в. „Работник“ и „Социал-

демократическа библиотека“, като партийни органи. Заедно с печатницата и аз се преместих в Търново, като член на Общия съвет на партията. При липсата на средства за издържане на такива големи за тогава предприятия, всички членове на Общия съвет, с изключение на Н. Габровски, бяха всичко: и управители на печатницата, и словослагатели, и въртачи на машина, и редактори, и писатели, и преводачи и агитатори. При такива обстоятелства не можеше да става и дума за почивка и удоволствия. Живот вечно зает в работа и грижи по издръжката на партийните предприятия, по уреждане на партийните работи и събрания, липсата на най-елементарни жизнени удобства и най-оскъдни определени средства за съществуване, ни туряше далеч от буржоазното общество, от неговите срещи и събрания и ни караше да живеем изключително с живота на партията. При това, с изключение на един-двама души от Общия съвет, всички се хранехме заедно за икономия. И аз бях член на това комунално домакинство, защото жена ми бе преместена в Стара Загора, сетне в Пловдив. Майката на един от работниците ни готвеше храната. Спомням си, че по това време веднаж ми се случи да отида във Варна по партийни работи. Един член от партийната дружина на тоя град ме посрещна с тия думи: „Как може водителите на нашата партия да ходят тъй лошо облечени?“ „Водителят“ беше облечен в шаечени дрехи, очевидно, доста изтъркани. Опитах се да успокоя тоя партиен член, като му казах, че в социалистическата партия всички са равни и че всеки обича по-добре да живее, но живее както може. Обаче той не остана доволен от тоя отговор и продължаваше да си мърмори: „Не бива, не бива!“

Но не бяха само несгодите на личния живот, които трябваше по това време да понасяме ние, социалистите. Към тях се прибавяше и моралният

гнет от тежки клевети и обиди, с които в онова време на първите стъпки на открита социалистическа борба ни обсипваха нашите противници. Те ни описваха с най-черни краски, представляваха ни като черни дяволи, злобни, мрачни, човеконенавистници, които нищо не обичат и никого не почитат. В Търново, гнездото на стамболовщината, се подиграваха с общото ни хранене, навсякъде гръмогласно разправяха, че социалистите се хранят от „общия казан“, защото това е „социалистическият идеал“, че те искат „развалата на семейството“, „общност на жените“, „дележ на имотите“ и т. н. Подир всякого от нас децата и шайкаджиите на буржоазните партии викаха по улиците: „Социалист! Социалист!“, а по някой път замерваха с камъни подире му. Трябваше човек да има здрави нерви и дълбока вяра в научността на социализма, за да издържи всичко това.

От време на време отивах да си отдъхна от усилената работа, от материалния и морален гнет при семейството си в Стара Загора, сетне в Пловдив. При едно такова пребивание в последния град, през една ноемврийска нощ на 1893 год., в квартирата ми нахлу полиция, арестува ме и без никакви обяснения ме откара неизвестно накъде. Заведоха ме в София и ме затвориха в V-и участък. Узнах по-късно от следствието, че ме арестували по подозрение в съучастие в заговора на Стоян Попов против живота на Фердинанд. Познавах се със Стоян Попов и, тъй като ме видели да разговарям с него при една случайна среща, бяха ме проследили и арестували. Обаче поради липса на улики ме освободиха в края на същия месец или началото на декември.

Случайно него ден се срещнах със Сава Мутафов, един от редакторите на в. „Другар“ и член на Централната група на Съюза. След като разменихме няколко думи по арестуването и освобождението ми, С. Мутафов заприказва за усиловащата се реак-

ция и за опасността да бъде смазано социалистическото движение поради неговата разпокъсаност. Той предложи да се поведат преговори за едно съединение на партията и Съюза. След един разговор върху спорните въпроси, от който стана ясно, че е възможно да се поведат преговори за съединение, аз обещах да сондирам мнението на другарите си от Общия съвет на партията и изказах надежда, че при едно по-подробно обяснение, възможно е то да се осъществи. Щом се върнах в Пловдив, писах на Общия съвет за срещата си със С. Мутафов, за разговора ни и за желанието на Съюза да поведат преговори за съединение на партията и Съюза. Такива преговори се поведоха¹ и завършиха със съединението на партията и Съюза в една организация под името Работническа социалдемократическа партия. Това съединение, което стана в началото на февруари 1894 г., се посрещна от двете страни с възторг. Обаче то в същност не прибави нищо буквално към силата на партията, а средствата, с които съединените социалистически сили водеха борбата против „реакцията“, напротив, ослабваха, колкото повече се усиливаха преследванията на властта. По едно време, към края на стамболовия режим, социалистическото движение беше фактически съвсем смазано. Общият съвет на партията и Централния комитет на Съюза фактически не съществуваха. Всичките почти членове на първия и редакторите заедно с отговорниците на в. „Работник“, бяха хвърлени в затвора.

В това тежко време мене ме извикаха във Видин, гдето апелацията бе повърнала за разглеждане делото, заведено против мен за „оскърбление височеството“, защото трябвало да се гледа от съд

¹ Вж. подробности в моята книга „Принос към историята на социализма в България“.

със съдебни заседатели, нещо, което не бе сторено при предишното му разглеждане. Обаче съдът със съдебни заседатели ме оправда. Бързах да се върна в Търново, гдето ме чакаше партийната работа. Но още като се качвах на парахода, забелязах, че ме следи един жандарин с плик в ръце. Обаче успокоих се, че след оправдателната присъда ще ме оставят на мира. Когато стигна параходът в Лом и поисках да сляза, полицаят се яви пред мен и ме спря, заявявайки, че съм арестуван по нареждане от Стамболова, със заповед да продължа пътуването си до Рахово. Слязохме на Раховското пристанище късно вечерта и моите архангели ме поведоха към близкия участък, намиращ се край брега на Дунава. Помислих си, че тука ще свърша. Защото по онова време разказваха как в полицията премазвали правителствените противници от бой, а сетне с по един камък вързан на врата ги хвърляли в Дунава. Но това не стана. Старшията ме посрещна добре, въведе ме в своята стая и ми предложи кревата си да си почина малко. Легнах и съм заспал дълбоко. По сред нощ едва ме разбудиха със заповед да ставам и да се готвя за път. Питах, къде ще ме водят, обаче ми се отговори, че не могат да знаят. Пред вратата на участъка ме чакаше кола и двама конни стражари. Влязох в колата и тръгнахме, ескортирани от двамата конника, единният отпред, другият — отзад. Още не се бе съмнало. Скоро стигнахме до едно село. Спряха в него и ми съобщиха, че тук ще остана. Това бе Бяла Слатина, мястото, което Стамболов ми бе определил за заточение. Не ми се позволяваше никакво сношение с външния свят и трябваше ежедневно да се явявам пред околийския началник. Обаче оказа се, че телеграфистът ме познавал от Шумен и като се научи, че другарите ми и домашните не знаят къде съм, обеща да им съобщи. Удържа си думата.

Обаче царството на Стамболов бе в края си. Заточението ми стана две-три седмици преди падането му на 18 май 1894 год. Него ден още Мутафов от София бе се постарал да ми съобщи радостната вест с кратката телеграма: „Тиранинът падна!“ И телеграфистът бе счел за нужно тутакси да ми я предаде. Благодарение на това, аз бях първият в Бяла Слатина, който знаех за падането на Стамболов. С телеграмата в ръка отидох при околийския началник да му съобща, че се считам за свободен. Той с учудване ме изгледа: „Как тъй свободен!“ Показах му тогава телеграмата и той се съгласи с мен. Взех една каруца и бързо се отправих за Враца, оттам през София за Пловдив.

През есента на 1894 год. получих учителско място в Пловдивската мъжка гимназия. Учителствувах в нея три години, до 1897 год.

В течение на тия три години не преставах във в. „Работник“ да излизам с редица статии, в които протестирах и предупреждавах против компромисите в изборите („Предстоящите избори“, „Селският въпрос“ — псевдоним Д-р). Същевременно издадох в Пловдив брошурите си: „Икономическото развитие на България“, „Обществено-литературни въпроси“ и „Работническият въпрос в България“. Вземах участие и в редактираното от жена ми списание „Дело“, което прекрати издаването си, когато към края на 1896 год. Централният комитет на партията ми възложи редактирането на сп. „Ново време“. Поех редактирането при следните условия: списанието остава партийно, но издаването му се дава на концесия на някой другар, избран от Конгреса. Концесията се състоеше в това, че редакторът-издател тегли загубите и печалбите, без партията да се меси в тях. И до днес редактирам това списание.

Щом поех редакцията на научния орган, аз го дръпнах назад към старите партийни принципи и

традиции, които в продължение на три години намираха малко застъпничество в партийния печат. Поемайки теоретическото ръководство на партията, аз решително се обявих против оная широка дейност и опортюнистическа тактика, която намери такова широко място в резолюциите на трите първи конгреси след падането на Стамболов и в практиката на партията до четвъртия конгрес. Всичко това бе резултат на надмощието на дребнобуржоазните и интеллигентско-индивидуалистичните елементи в ръководството на партията след съединението. Обаче освен борбата против дребнобуржоазните и интеллигентско-индивидуалистичните течения, която трябваше да вода още от самото начало на социалистическата си дейност в България и сега засилих в сп. „Ново време“, трябваше да се води теоретическа борба и с буржоазните идеолози. Отначало теоретическата борба, както видяхме, се въртеше около въпросът за почвата на социализма в България и около фактите, с които той се обосноваваше. Обаче постепенно борбата се разширяваше и засягаше все повече страни на социалистическата теория, нейните икономически и философски страни.

Тая двойна борба може да се проследи в статиите и брошурите ми: „Научният социализъм или марксизмът“, „Марксистите или социалдемократите и г. Прокопиев“ под псевдоним Д. Братанов (сп. „Ден“ 1891 и 92 год.); „1892 г.“, „Старият въпрос“, „Отричането на в. „Прогрес“ от социализма“ (във в. „Работник“); „Социализмът и работническият въпрос в България“ (към оборванията на социализма у нас), и т. н., и т. н.

А борбата вътре в партията с дребнобуржоазните елементи в лицето на общоделците и анархо-либералите се разпалваше все повече, за да се свърши с разцеплението.

Нима има нужда да разказвам преживяното във връзка с борбите по разцеплението? Те бяха съпроводени със страшно нервно напрежение, с най-ниски хули и клевети за личността ми и личния ми живот, коштуваха ми много нерви и здраве.

И днес, хвърляйки поглед към това време, със задоволство констатирам, че събитията доказаха най-категорично правотата на оная тактика и принципи, които поддържах заедно с другарите си от самото начало на социалистическата си дейност, както в Русия, тъй и в България. Неволно ми се натрапват думите, които др. Плеханов ми каза при първата ни среща в Копенхаген на Интернационалния конгрес:

— „Е, другарю Благоев, нашата победѝ!“

Това беше 5 години след революцията в Русия в 1905 год. Думите на Плеханов означаваха, че нашето отдавнашно убеждение, че в Русия революцията е възможна само като работническа революция, се сбъднаха. И наистина, нашето убеждение възтържествува напълно в днешната руска революция от 1917 год. Само че отношението на Плеханов към делото на тая революция стана отрицателно. Какво падение!

Но, като си спомням изминатия път на развитие, мисълта ми неволно прави сравнение с онова далечно минало на първата ни социалистическа дейност и проявление в България, които вече имах случая да нарека „героическо време“ в развитието на социализма в България и днешното време. Онова време бе време, когато човек трябваше да има дълбока вяра в научността на социализма, за да не се поколебае нито една минута, че е близък денят, когато работническата класа, събудена и просветена от социалистическата агитация и пропаганда, ще бъде организирана в една обществена сила под червеното знаме на социалдемократическата партия. А днес? Днес червеното знаме гордо се развява в РСФСР.

в оная страна, за зараждането на чието работническо движение работих и не е далеч денят за тържеството на пролетарската революция навсякъде.

*

Както се вижда от тия бележки из моя живот, на младини аз съм бил възпитаван националистически, но не само националистически, а и революционно. Обаче възприемайки националната идея на тогавашните ѝ български агитатори, бях възприел и тяхната революционност, намесвайки се активно, както видя читателят още като младеж, в борбата против чорбаджиите изедници. И когато отидох в Русия, аз имах вече в себе си здраво заложена революционната мая. Тамошните политически и обществени отношения ѝ дадоха условия да се развие, като ми помогнаха да си изработя ясно революционно съзнание. А политическите отношения и борби в България след освобождението ми показаха много ясно несъстоятелността на пътищата за осъществяване на националната идея. Ясно ми стана, че различните интелегенти, партизани и партизанстващи си служат съзнателно и несъзнателно с националната идея, за да прикрият завоевателните стремежи на българската зараждаща се буржоазия. Всичко това ми помогна да се отърся окончателно от остатъците на дребнобуржоазната и буржоазна идеологии и запазвайки старата си революционност да прегърна здраво революционния марксизъм.

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
1. Вместо предговор	5
2. В село	7
3. В Цариград	10
4. В Одрин	12
5. В Габрово	13
6. В Стара Загора	15
7. В Русия.	21
8. В България	57